ئالارنى «يارلىغ» دېب ئاتادىلار. يارلىقلار باشداراق مانعول تلندە يۈرتلگەن بولسادا، سۆزكىندان قىپچاق ئىلندە تۈركلەر كوبلكەن، خانلار، مانعولىيادان كېلگەن مانعوللار تۈركلە شكە تلكدەن يارلىقلار، باشقا تىل كاعەزلەرنى ئۆيعور چاراق تۈرك تلندە يۈرتلە باشلاعانلار ئىدى. يارلىقلار باشقا تىل كاعەزلەرى ئالتن تۈردا خانلىعندا تەلى 14 نچى عەسردا ئۆيعور حەرفلەرى بلەن يازلب كېلندىلەر.

«يارلىغ» مانعولچا «جارلىق» دېگەن سوزدەن ئالنعان. تەمر. فەرمان مەعنەسندە. مۇندا بر مىسال ئۈچن 1397 نچى يلدا حۆكۈمەت سۈرە باشلاعان تيمر قتلوع ئاتلى خاننىڭ بر يارلىعنىڭ باشى، ئاخرى كوچرەبز: «تيمر قوتلق سوزوم تونىڭ قول ىسول قولنىڭ ئوعلانلارىعا توعان ئوكو باشلىق مىنىڭ يوز ئون يكلەرىگە ئيچگى كندلارىعا ديوان بيتكچىلەرى كاتمچى فرتناقچىلارىعا يۈرتلار ئيشلانچى بولور. ئيچىلارعا بوكلوول تونقاوول‌لارعا يامچى شو سونچىلار قوشچى برسچىلارعا كچى كوبرو كچىلەرگە بازاردا تۈرعانلارعا بو يارلىقنى توتا تۈرعان محمدنىڭ توباكا ئاتالاريما يۈزنعى كچكەن ساين خان جاعى دين ييرى بيرا يارلىغ راست تۈرھانلىق بو سون نىعا يۈرۈب ئاناسى نى عاچى بيرام حوچانى بيزنىڭ خان ئاعالارى مز سويۇر عاب ترحان قيلعان مۇر كاسين ئاڭلاتا ئوتندى راس توتولين بوب كورب محمد بزنىڭ سويۇرعان بولرنب خان بولب تورسون....

ئالتن نشان‌لىق ئالتن تەمعلىق يرلىق بر يلدى تاريخ سىگز يۈزدە برسى يلنى شعبان ئاينىڭ ئالتنچى كوننيدە ئوزو سووىنىڭ كۆنارىدا موچورانىدا ئيروردا يتيىلدى». ھەر بر يارلىقدا ئال، زەنگەر يەتبسە ئالتن نارا بلەن خاننىڭ ئيسمى

يازلعان. شوندانوق خاننىڭ ئاسلسى (ئاناڭ گيربى) تۆشۈرلگەن بولادر ئيدى.

خانلار، سارای شەھەرنى يانداعى خاننىڭ تۇرمۇش «گۇلستان» دېگەن جېردەگى زور سارايلاردا رەوشى· تۇرالار. خانلار كوبرەك قشنىعنا شوندا ئوتكەزەلەر، جەى كونلەرىندە ئيسكى عادەتلەرىچە كوچب يۈريلەر. ئوزلەرىنىڭ كيىز ئۆيلەرندە عۆمر كيچۈرەلەر. ئالارنىڭ كيىز ئۆيلەرى بيك ماتورلاب ئالتن بلەن بيزەلگەن بولا. شول ئۆى ئچندە تەحت قويلعان، تەحتدە ئالتن، ئاسل تاشلار بلەن بيزەلگەن بولب، ئانىڭ ئاعى كۆمشدەن بولادر ئيدى.

بەيرەم كۆنلەرندە، ئاتناتالى رەوشدە چيتدەن كيلگەن ئيلچىلەرنى قابول ئيتكەن واقتدا خان ئۆزى شول تەحت ئوستندە ئوتورا. ئولو خاننى، باشقا ياقلارى ئانىڭ تيرەسندە ئوترالار. تەحتنىڭ ئاياقلارى ياننا خانزادەلەر ئوترالار. ئەگەردە خاننىڭ قزلارى بولسا، خان ئالدندا ئوترالار ئيدى. خاننىڭ بر نيچە خاتنى بولب شولار ئچندە برسى ئولو خاتن ئاتالادر ئيدى.

بو ئولو خانلارنىڭ حاكيميەتلەرى بيك زور بولب، ئالار ئيرلەرنىڭ رۆحسەتى بلەن تۆرلى يارلىقلار نەشر ئيتە ئالالار. بر خاننىڭ خاتنى يارلىق چىعارب روس روحانيلارن سالم تولەودەن قۆتلدرعان ئيدى. خانلار خانلارنى تاتارلاردان عينا ئالميلار، روم قەيسەرلەرىنىڭ قزلارن ئالوچى، روس كنەزلەرىنىڭ قزلارنى نيكاحلاوچى خانلاردا بار ئيدى. خاننىڭ خانلارى ئايرم سارايلادا كوچب يۈرگەندە ئايرم چاترلاردا تۈرالار. ئالارنىڭ ئۆزلەرندە مەحسوس مولالارى، مەسجدلەرى بولا. ئۆزلەرىنىڭ مەحسوس ئايرم ساقچى عەسكەرلەرى بولالار. ئول زاماندا تاتار خانلارى

قاچىپلار، غۇلاما، شەكىردلەر بىلەن ھەم چىتتەن كېلگەن ئىلچىلەر
بىلەن ئوتۇرداش بولۇنى بېك باراتالار ئىدى.

ئۇمۇمەن ئالتۇن ئوردا خانلارى سۆڭغا تابا ئىسكى چىڭغىز زامانىداغى سادە تۇرمۇشنى تۈنتىب راحەت وەكەيفەگە بېرىلگەنلەر. تىش ئىشلەرگە كوب بارالمىلار؛ كوبرەك ئىچكى بىلەن وەحانلارى ئاراسىندا غۇمرلەرن ئوزدۇرالار بولغان. مەسەلەن ئوزبەك خاننىڭ ئىسرلەك كىيلىش جۇمعا نامازىنا كىيلىب باسىپ تۇرا ئالماغانى مەعلوم. ئۇمۇمەن ئالار ئەخلاق ياغىنداندا بېك تۇبەن وە بېك جىرتقىچ بولغانلار. ئالارنىڭ قايىسىنى تاغلسن، قايىسىنى ئاناسىن ئوتترب ئەختكە مىنگەن وە ئالارىندا ئوز تۇلىملەرى بىلەن ئۇلوچىلەرى بېك ئاز بولىب، قاردەش ترۇغلارى تارافىندان ئوتترلگەنلەر.

ئالتۇن ئوردا خانى حۆكومەت سۈرگەن
بۇتۇن پاتشالىق رەسمى بارولاردا
ئىدارە.
ئەرەب سەيياحلارى ئەسەرلەرىندە

«ئەردۇ مۇعەززەم» دىب ئاتالادر ئىدى. ئالتۇن ئوردا ئىلى بر نىچە كىسەككە، يەئىسە ئۈلۈشكە بولۈنب مۇنى «ئۈلۈس» دىب ئاتىلار ئىدى. مەسەلەن ئالتۇن ئورداغا تابىع بولغان روسىيە ئوزى بر نىچە ئۈلۈسكە بولۈنگەن. باشقرد، موقشى ئىللەرى تاغى ئايرم ئۈلۈسلەر بولىب كاوكاز، قارا دىڭگىز بويلارىندە يەنە ئايرم ئۈلۈسلەر بولىب شونداغى ئىدارەنىڭ باشىندا تۇرۇچى فىئادالارنىڭ ئىسىملەرى بىلەن ئاتالىب يۈرتىلەلەر ئىدى. تاتارلارغا بويسۇنغان، تاتاردان باشقا خالق تۇرا تۇرغان ئۈلۈس باشىندا تۇرۇچى كىشىلەرنى باسقاق دىيەلەر ئىدى. روسىيەنىڭ ھەر بر مۆھىمرەك شەھەرىندە ئايرم بر باسقاق تۇرادر ئىدى. ۋلادىمىر شەھەرى 12—13 نچى عەسرلاردا ئوزى روسىيەنىڭ

مەركەزى، پايتەختى بولغانغا، ئاندا «ۋېلىكى كنەز» تۇرغانغا كۆرە، مۇنداغى باسقاقنى «ئۇلوغ باسقاق» دىب يۈربلەر.

ھەر ئۈلۈسنىڭ باسقاغى تۇرا تۇرغان جىرنى «يۇرت» دىب ئاتىلار. ھەر بر باسقاق ئوزىنە تابشۇرلغان جىرنى خانغا بويسۇندرب تۇتا. ئانىڭ ئەمرلەرن، يارلىقلارن جىرىنە جىتكۈرە؛ باسقاق يانندا بر فىرقە عەسكەرزدە تۇرا. باسقاقنىڭ قول ئاستندا بر نىچە تورەسى بولىب، بۇ تورەلەر بر مەعلوم ئورندا تورب ئىشلىيلەر. شول جىرنى «يوان» دىيلەر ئىدى. ھەر بر تۈمەن بر نىچە كىسەككە بولۈنگەن بولىب ھەر بر بولەكنىڭ باشندا ئايرم مەئمور تۇرادر، باسقاقلار بويسۇنغان جىرلەرنىڭ خالقنىڭ سانى يازب چىقالار؛ خالقدان سالم، عۇشر (مالنىڭ 1/10) ئالالار ئىدى.

تۈپ تاتار خالقى تۇرا تۇرغان شەھەر، ئۈلۈسلەرنىڭ باشلارندا باسقاق ئورننا «واروغا» تۇرادر. ئانىڭدا ئىشى باسقاقنىقى كوك ئىدى. ئۈلۈس، شەھەر، ئاول واروغالارى بولادر ئىدى.

بۈتۈن ئىلنى ئىدارە قىلب تورر ئۈچۈن خاننىڭ يانندا بر مۇئەسسەسە بار ئىدى. بۇ ئىلنىڭ زور حۆكومەت مۇئەسسەسە دەۋلەت شوراسى (Государственный Совет) ئىدى. حۆكوم ئىدارە ئىشلەرنە دائير زور ئىشلەر تورلى ئۈلۈسلەرنىڭ دىوانلارندا حل ئىتىلە ئالماغان مەسئەلەلەر مۇندا كىيلەدر ئىدى. دەۋلەتنىڭ زور تورەلەرى بۇ شورانىڭ ئەعزالارى ئىدى. ئىش بۇ مەركەزى مۇئەسسەسەدە قارالغاندان سوڭ خانغا بىلدرىلە، ئانىڭ تەسدىقندان سوڭ شول قرار ئىجرا قىلنا. مۇنداغى يازو ئىشلەرن باشقارر «ئۈچ بىتىكچى» لەرى بولب ئالار خانغا مۇراجەعەت قىلىنب يازلغان عەرىزە، شىكايەتلەرنى يازب ئالالار، خانغا داكلادلار يازا، ئىيىشلى كاغەزلارنى حەزرليلەر ئىدى.

ئۈلۈسلەردا ئىبرگەنە ئىشلەرگە ئىيىشلى ئاشنچ ئىشلەر ئۈچۈن شول ئورنلارغا مەخسوس «ئىلچىلەر» كونلەرنەدر ئىدى.

ئالتن ئوردا دەولەتنىڭ كرىمى بلشلىچا

دەولەتنىڭ كرىمى. — كمرك ئاقچاسىنداى، حالقىدان ئالىنا تورغان
سالىقلاردان، ئالتن ئوردا غا تابىع بولغان
حالقىدان ئالىنا تورغان؛ جىرلىجىدان تورغان: شۇ موندان سالىقلار
ئالىنغان.

چىڭگىز حان ياساغان رەوشىدە
چىڭگىز زامانىسىندا كشى هەر بر بىش جەنلىك نىرسىسىدەن
بر تىرى بىرىرگە تىيىش. ئەگەر مونى بىرمەسە كشى ئوزىنىڭ
ئىركن يوغالتىب قولغا ئەيلەنەدر ئىدى. بارى تىلىك دىن
روحانىيلارىنغا بو سالىقنى تولەمىلەر، ئەمما ياهود روحانىيلارى
ئىبسە ئالتن ئوردادا، باشقا حالق بلەن بر تىگز بولىب سالىق
تولەرگە تىيىش بولغان. شولاي ئوق يوز باش مالى بولغان هەر
بر كشى بر حەيوانى حەزىنەگە بىرىرگە تىيىش ئىدى.

سوغشلار كىيمى، حوكومەت تورلى جىرلەرنى ئالغاندا غەنىيمەت
ئىبب، تالاب ئالغان مال كىبەنگەچ، ئالتن ئوردا حوكومەتى ئوزىنىڭ
«جىبقىيشى، حەرجى» (1) ئوچن مال، ئاقچا تابو بولىن تەرتىبكە
سالغان. باشلىچا سالىقلار ئوچ تورلى بولىب، برسى: تاتارلارنىڭ
توزلەرندەن، ئىككنچىسى: ئالارغا بويسنغان حالقلاردان ئالىنا
تورغان سالىم، ئوچنچىسى: سەودەگەرلەرنىڭ ماللارندان ئالىنا
تورغان پوشلىنا يەئىبسە «تامغا» سالىمى ئىدى. حودودلەردە
سەودە تورنلارىندا تورەلەر تورىب هەر بر مالغا حاننىڭ مىهرن
«تامغا» سن سالىب، شول ماندان بر مىقدارن يەئىبسە ئاقچا
ئالالار ئىدى (2) ئالتن ئوردانىڭ تۇب تۇز حالقىدان ئالىنا
تورغان سالىقلارنىڭ ئىلك، موهىمى «سالىم» ئالالا تورغان. كشى

(1) مەساريف هەم Расход دىگەن سوزنى ئالتن ئوردادا
«حەرج»، «جىقىش» دىب ئاتىلار ئىدى.
(2) روسچا Таможная شول سوزدەن ئالنغان.

باشندان ئالىنا تورغان سالىم بولىب تاغن «فلان سەيدىق» دىگەن
بر تورلى سالىم بولغان. ئامبارلارى بار كشىدەن ئايرىم سالىم
ئالىنب، ئانى «ئامبار مالى» دىگەنلەر. حالق بەعزى واقتدا
بو سالىقلارنى تولى ئالمى؛ مونى «بورج» دىلەر ئىدى. شولاي
ئوق تولىچە ولەردەن دە ئالىنا تورغان سالىم بولىب، ئانى «توتناق»
دىگەنلەر. كوبردەن چىققان ئوچندە ئاقچا ئالىنادر ئىدى. مال،
ئاقچا بلەن بىرىلە تورغان سالىقلاردان باشقا ئالتن ئوردا دەولەتندە
حالقنىڭ حزمەتى بلەن ئوتەلە تورغان سالىقلاردا بار ئىدى. هەر
كشى حەزىنە مالى، عەسكەر يورتر ئوچن ئات، ئوگز، دويە
شىكىللى حەيوانى بىرىرگە تىيىش بولىب، مونى «ئولاق» دىلەر؛
تورەلەر بر جىر گەكىلب توشسەلەر، ئالارنى قابول ئىتەرگە تىيىش
بولىب، مونى «قوناق توشن» دىلەر؛ ئالارنى تويدررغا تىيىش
بولىب، مونى «شوسون» دىلەر ئىدى. حالق عەسكەرگە كشى
بىرىرگە تىيىش بولىب، مونى چرىك «تورىن» دىلەر ئىدى.
موندان سوڭ ئىمالى يوللارنى ساقلارغا كىرەك بولىب، مونى
«قاراول» دىلەر ئىدى.

سالىم جىيو ئوچن تلىك حالقنىڭ سانن يازب ئالالار، كىترگەن
سالىمنى حاننىڭ حەزىنەسن ئىدارە قىلوچىغا تابشرالار ئىدى.
باشدارلار بر سان ئالو ئىشن عەرەبدەن بولغان تورەلەر
ئوتكەرگەنلەر. بو كشىلەرنى دە «باسقاق» دىب يورگەنلەر.
سان ئالوچى شول ئوق واقتدا كشى دە جىيغان، هەر بر عائىلەنىڭ
ئوج ئوغلى بولسا، برسن ئالغان. شولاي ئوق بەعزى
قزلارنى دە ...برمىلەرنى دە ئالب كىتە تورغان بولغان. موندى
بىرىيىسلەر هەر بر حان ئولگەن سوڭندا يازالب تورغان.
مەسەلەن، باتودان سوڭ ... ئازغنا حان بولىب تورب

قولغەچ ـ بەرەكە خان بولغاچ 1257 يىلدا ئىككىنچى سىپان
ئالو بولغان.

ئالتىن ئوردىغا تابىع بولغان تاتارلاردان، باشقا خالقلاردان، مۇختار ئۇلۇسلار خالقىدان سالم ھېچ نەرسەلەردەن ئالىنادىر ئىدى: چەچو جىرلەرىدەن، سوقادان، سۇ. بالىقلى كوللەردەن، بىچەنلىكلەردەن، ئورمانلاردان، يۈزۈم باقچالارىدان، باقچالاردان، تگرمەنلەردەن، ئالتىنا. بۇ سالملارنى باشدا باسقاقلار جىيىلار. سىزگىندان خانلار بۇ خالقلاردان سالم جىيىپ ئىشىن ئۆزۈپ تۇرالى چىيت جىردەن كىلگەن كىشىلەرگە بىرە باشلادىلار. تەرمەنىلەر، بەسودىلەر، ئورتا ئازىيا كىشىلەرى (خەوارەزمىلەر) جىيىپ باشلاغانلار ئىدى. ئالار خانغا ئۆزلەرىنە بىرلگەن ئۇلۇس ئۈچۈن بر مىقدار ناقچا بىرەلەردە، خالقدان ئۆزلەرى تلەگەنچە سالم جىيىلار، خالقنى بىك قاتى قىسالار. شونىڭ ئۈچۈن مەنگى تىمر خان بۇ ئىشنى بىترىب سالم جىيىپ ئىشىن تاتار تۆرەلەرى ئارقىلى غىنا يۈرتە باشلاغان.

مانغول، ئورتا ئازىيا تۈركلەرى شەرقى ياۋروپاغا باتو خان قوماندالىقىدا كىلىب كرگەن چاغلاردا دىن.
قىپچاق ئىلىندەگى خالق تۈرلى دىندە ئىبدى. جەزەرلەردەن قالغان شەھەرلەردە، بۇلغار شەھەرلەرىندە يەھۇد دىنىندەگى خالق دا كوب ئىبدى. لاكىن شەھەر خالقى شەرقى ياۋروپا تۈركلەرىنىڭ شەھەر خالقى ئاراسىنا ھەم بر كوچمە ئىبگىنچىلەر ئاراسىنادا ئىسلامىيەت تارالغان بۇلغار ئىلىندەكى شەھەرلەردە ئىسلامىيەت بىك نق برلەشكەن، مونىڭ سەبەبىدە سەۋدە ئارقاسىندا، عەرەب ئىران سەۋدەگەرلەرى بلەن قاتنىشودان كىلدى. تۈركلەرنىڭ قول ياستىلارىنداغى فىن خالقى ئاراسىنا (بىگرەكدە بۇلغارلاردا) ئىسلامىيەت بر ئاز جەيلەنگەن بولسادا، ئىسكى مەجوسىلك

(شامانلىق) بىك قووەتلى. فىنلەرنىڭ كوبچىلىگى شامان دىنىندە ئىبدى. كوچمە تۈركلەرنىڭ كوبرەگى شامان ئاتا بابا دىنىندە بولوب شامانلار بولغان. شولاي بولسادا مۇسلمان خالقلارى بلەن ئىقتىسادى مۇناسەبەت ئارقاسىندا ئىسلامىيەت دە تارالغان، ھەتتا بولغۇ يىشلارنىڭ تلىندە شاقتى عنا عەرەب فارسى سوزلەرى كرگەن. جىرلى تۈركلەر ئاراسىندا خرىستىيان دىنىندەگى كىشىلەردە ئۇچرىبلار ئىبدى.

قتاي چىكلەرىندىن كىلوچى مانغول، ئورتا ئازىيا تۈركلەرىنىڭ كوبرەگى شول ئوق شامان دىنىندە بولسالاردا، ئارالارىندا بودا دىنىندە بولغانلارىدا بولغان؛ بۇ ھىندستاندان. چىڭقان بودا دىنى قتايلار ئاراسىنا جەيلگەن؛ قتايلار بلەن ئىختىلات ئارقاسىندا مانغول تۈركلەرىنىڭدە قايسىسى بۇ دىننى قابول ئىتكەنلەر.

قىپچاق ئىلىنە كىلىب خوجا بولغان تۈرك تاتار، مانغوللار شەرقى ياۋروپاغا كىلگەچ ئىسلام، خرىستىيان عالەمىنە كورشى بولغانلار. بۇ زامانلار خرىستىيانلار بلەن ئىسلام دەۋلەتلەرى ئاراسىندا «نەرى سوعشلارى» (ئەھلى سالىب مۇحارەبەلەرى) دىب مەشھور بۇيۇك سوعشلارنىڭ دەۋام قىلىب تۇرغان ۋاقتلارى بولغان. مۇنە تۈرك تاتارلار بۇ ئىككى عالەمنىڭ برسىنە قاتشرغا تىيش، شونىڭ ئۈستىنەدە مەدەنىيەت ياغىدان بزنىڭ شەرقى ياۋروپادا خرىستىيان ھەم ئىسلام مەدەنىيەتىنىڭ تكىسىنىڭ رەقابەت ئىتە تۇرغان ئورنلارى ئىبدى. شونىڭ ئۈچۈن ئالتىن ئوردا خۇكومەتىدە رەسمەن يە ئىسە خرىستىيانلىق، يە ئىسە ئىسلامىيەت قابول ئىتەرگە تىيش ئىبدى. تاتارلارغا ئىسكى شامان دىنىندە، مەركەزى بولغان قتايدان يراق تورىب بودا دىنىندە بولوغا مۇمكىن توگل ئىبدى. لاكىن بۇ جىرلەرگە بولغان ئىسلام مەدەنىيەتىنىڭ تەئسىرى كوبرەك ئىبدى. تۈرك جنسىندەن بولغان

قارا دېڭگىزنىڭ تېگى باغداغى سالجۇق تۈركلەرى ماۋەراى
نەھردەگى (1) تۈركلەر ئىبندى كوبادان ئىسلام دىنىن قابول
ئېتكەنلەر. شۇنىڭ ئۈستىنىدە ئالتىن ئوردا دەۋلەتى باتو ئۇلب
بەركە، خان بولغاچ ئۇق ئىرانىنى ئالوچى مانغول خانلارى بىلەن
دۇشمان ئىدى. ئەمما ئۇل ئىرانىنى ئالوچى مانغول خانلارى
مۇسلمانلارغا ھۇجوم قىلوچى ياوروپا خرىستىيان دەۋلەتلەرى
بىلەن ئىتتىفاقچى شىكىللى دوست ئىدىلەر: مۇسلمانلار بىلەن
دۇشمان ئىدىلەر. ئالار مۇسلمانلارنىڭ باشلىغى بولغان خالىفەنى
تۆشرىب ئانىڭ پايتەختى بولغان باغدادنى ئالغانلار ئىدى. مىسر-
داغى، سورىيەدەگى مۇسلمان دەۋلەتلەرى بىلەن ئىرانىنى، كىچىك
ئازىيانىڭ كوب جىرلەرىن ئالوچى مانغوللار سوغۇشالار. شۇلاي
بولغاچ بىلگىلى قىبچاق دەۋلەتىندە مەجوس ئىران مانغوللارى
بىلەن سوغۇشىرغا ئىتتىفاقچى ئىزلەگەندە مۇسلمانلارنى غنا تابا
ئالاچاق ئىدىلەر. مۇنە شۇشى سەياسى ھەم مەدەنى جەھەتدەن
بەركە خان ئوردۇنىڭ باقلارى بىلەن رەسمەن ئىسلام دىنىن قابول
ئېتكەن؛ ئۇل ئىبندى 1261 نچى يىلدا مۇسلمان ئىدى. شۇنىڭ
ئارقاسىندا مىسر، سورىيە مۇسلمانلارى بىلەن ئىتتىفاق دا
ياسالغان ئىدى.

ــ ئىسلامىيەت قابول ئىتىلسەدە، ئالتىن ئوردا
دىن ئىركى. ئىلىنەھى نىزىلەردەگى ئولوغ خانلىقداغى كوك
دىنگە ئىرك قالدىرىلغان ئىدى. چىڭگىزنىڭ ياساسى بويىنچا ھەممە دىن
ئەھلى خۇرمەت قىلىنىرغا تىيىش؛ بىر كىشىگە دىنى ھەقارەتلەنىرگە
بارابىر ئىدى. بىر بىر كىشىنىڭ دىنىن ھەقارەت قىلغان ئۈچۈن ئۆلىم
جەزاسى بىرىلە ئىدى؛ شۇلاي ئىتىب، ئالتىن ئوردا دەۋلەتىدە

(1)ــ ئامودەريا بىلەن سىردەريا ئارالارىن ماۋەراى نەھر دىيەلەر.

ئىسلام قابول ئىتىلگەچدە دىن خۇرمەتى قالدى. بىر تۈرلى دىن
ئولامالاندان ئالتىن ئوردا تابىع بولغان جىرلەردە سالىم ئالنمىلەر
ئىدى. تلەسە نىيندى دىننىڭ عىبادەت خانەسىن ئاتار شەھەرلەرندە
سالرغا يارىبەر ئىدى. ھەتتا روسىيەنىڭ پراۋاسلاويە كەلىيسەسىنە
ئىيك تەئسىرلى روحانىيى ساراى شەھەرندەگى يېپىسكوب
خىسابلانادر ئىدى.

ئىسلام دىنى بەركە خان زامانىسندا قابول ئىتىلگەن بولسادا،
نەسامەدن جەيلىب جىتمەگەن ئىدى. ئىسلام دىنى ئىيك تووەتلى
رەۋشدە ئۆزبەك خان زامانىسندا جەيىلدى. (42-1313)
ئانىڭ زامانىسندا ئىسلام يۇرتلارندان عۇلامالار بىيك كىلىب يۇردىلەر.

مەشايىخ فەقىيلەر، باشقا عۇلامالار كوبەيگەن ئىدى. خانلار
ئىرەسندە مۇخەممەد نەسلىندەن بولغان سەيدلەر بولا: ئالتىن ئوردا
دەۋلەتندە مەچىتلەر سالىنغان، مەدرەسەلەردە زۇھۇر ئىتىب؛ ئالاردا
ئوقوتوچى شەكىردلەر ھۆكومەت قارشىندا بىيك قەدر خۇرمەتدە
ئىدى. خانلار، ھەتتا خانلارنىڭ خاتىن-قىزلارى مەشايىخ، عۇلاما
شاكىرد (تالىبلار) بىلەن سۆيلەشىرگە ياراتالار ئىدى. شۇلاي ئىتىب
باشقە ئىسلام يۇرتلارنداغى كوك مەكتەب، مەدرەسەلەر ئاچىلغان،
بەركە خان زامانىندا ئۇق ئالتىن ئوردادا عالىملەر، ئۇستالار چاقىرىلا
باشلاغان؛ ئاندا زور عالىملەردە بار ئىدى. ئىسلامنىڭ مەشھور
عالىملەرندەن قۇتبىددىن تەللازى، شەيخ سەعددىن تەفتەزانى،
سەيدجەلالددىن، خافىز ئەددىن بەززازى كوك عالىملەر ئۆزبەك خان
زامانىندا ساراىدا تۇرغانلار؛ ئالار ئارقاسىندا ئالتىن ئوردانىڭ
پايتەختى عىلىم، مەعارىف مەركەزى بولىب كىتكەن ئىدى.

ئالتن ئوردانىڭ كۈچلى دەورى وەئىنقىرازى.

ئالتن ئوردانىڭ ئېلك شەوكەتلى دەورى.

ئوزاققا بارمادى. هەر بر دەولەت ئادەم شيكىللى: ئانىڭ بالا چاعى، يگت واقتى، قارتايب ئەعزالارى بتە باشلاعان چاعى، نيهايەت ئولب، ئەبى واق كيسەكلەرگە تارالعان واقتى بولا.

ئالتن ئوردادا شولاى ئوق: ئانىڭ يەش يگت چاعى باتوحان زامانلارندە بولسا، ئانىڭ ئوسب ئانىڭ حەلەفلى، سرناق. بەركەحان زامانلارندە ئوسب ئانىڭ حەلەفلى، سرناق. بەركەحان زامانلارندە بولسا، ئانىڭ ئوسب جنكەن شەوكەتلى دەورلەرى ئيسلام مەدەنيەتنە بيرلگەن ئۆزبەك حان (1312 — 1340) زامانلارندا بولدى. بو زامانلاردا بر واقت دۆنيانىڭ حوجالارى حيسابلانعان رۇم قايسەرلارى، ئالتن ئوردا دەولەتندەن قورقب تورالار، حانلارعا قزلارن بيرەلەر، ئالار بلەن قەردەش بولرعا ترنشالار، ئالارنىڭ مۇسلمان بولولارننا قاراميلار ئيدى. مىسر پاتشالارىندا قىپچاق حانلارننا ئيتتيفاقچى بولرعا تليلەر، بۇلەكلەر بيرەلەر، قۇدا بولنشرعا بيك سۇيەلەر ئيدى. روس كنەزلەرىندە كيلب ئالتن ئوردا دەولەتنى قارشندا قول كوك سەجدە قىلالار، روما پاپالارن ئالرعا ئيلچلەر ئيتب جيبەرەلەر، روس روحانيلارندا حانلاردان سەدەقە ئالشرعا ترنشالار؛ ئيتالييادا جەنوە، ۋەنەتسييە جۇمهوريەتلەرىندە ئالتن ئوردا بلەن سەودە مۇعاهەدەلەرى ياسيلار، ئالارنى ئيمپيراتور دىب ئاتيلار ئيدى.

بو چاقلاردا ئالتن ئوردا شەهەرلەرنىڭ چەچەك ئاتقان زامانلارى بولب ئالاردا سەودەگەرلەر، ئولب باتالار، عاليم — عولاما حانلار تيرەسندە بۇريلەر، مۇسلمان مەسجدلەرى چيركەولەر، كەروان سارای، مونچالار سارای بۇلعار شەهەرلەرندە بيك كوب ئيدى.

شوشى شەوكەت، شوشى زورلق 1359 نچى يللارعا قەدەر بارعان. بو يل ئيسە ئاتاسن ئوتترب حان بولوچى ئاحرعى قوتلى بيردىبيك حاننىڭ ئولگەن يلى ئيدى. شوندان سوڭ زامانلار ئالماشندى. ئالتن ئوردا ئيلندە قانلى (قەردەشلەر سوعشى) باشلاندى. شول واقتدان ئيعتيبارەن، ئالتن ئوردا دەولەتى ئينقيرازعا (بتوگە) يۈز توتندى.

15 نچى عاسرنىڭ ئاحرندا يۆتن ياوروپاعا ئيقتيسادى ئۆزگەرشلەرگە وە ئانىڭ نەتيجەسى ئولاراق سەياسى ئۆزگەرشلەرگە سەبەب بولعان بر واقيعە توعان: يۆل ئيسە ياڭا يوللارنىڭ ئاچلوودر. ئەووەل زامانلاردا بوعارندا سۇيلەنگەنچە حالق قتايعا، ئيرانعا وە هيندستانعا قورى يولدان يۆريلەر؛ بالتيق ديڭگزندەن كرب، ئيدل يلعاسننا تۆشەلەر؛ داردانيل يەئيسە باسفور تارقلى قارا ديڭگزگە كرب، قريم يەئيسە ئازاق شەهەرى يانننا توقتيلار؛ ئاندا دون يلعاسى بلەن منب ئيدلگە تۆشەلەر: ئيدل بلەن يارب ئيسكى (ئيتل) شەهەرى يەئيسە ئانىڭ ئورننا سالنعان «ئەسترحان» يەئيسە «حاجى تارحان» شەهەرندەن حەزەر ديڭگزننە توشب، كاراب بلەن ئيران يەئيسە ئورتا ئازييا تارقلى شەرقنىڭ مەدەنى وەباى ئولكەلەرننە بارب ئالش — بيرش ئيتەلەر ئيدى. مۇنە 15 نچى عەسردا بو يول ئوزننىڭ ئيسكى ئەهەمييەتن يوعالتدى؛ سەودەگەرلەر كالومب وە باشقا ئيسپانيول يەئيسە پارتوعالييەليلەر ئاچقان مۇحيت ديڭگزلەرى بلەن هيند، ئيران، قتايعا يۆرى باشلادلار.

بزنىڭ ئيدل يوبى ئەووەلگى «يول ئۆستى» لگن يوعالتدى. شول سەبەبدەن چيتلەر بلەن ئالش بيرشلەرى بولعان شەهەرلەر بوشى باشلادى. سەودەگەر وە سەياحلار ئازايا باشلادلار. بازارلار بوشادى؛ عەرب بلەن شەرقداعننا مال ئالماشودا ئيشتيراك

قىلمان تاتار سەودەگەرلەرى وە مال يۇرتوچى تاتار كۆيمەچى وە
بامچى (بامشىكە) ئىشسىز قالدىلار. ھەيات ئولدى؛ ئانىڭ
ئۈستىنە ئىككىنچى بر ئىقتىسادى بەلا ئالتىن ئوردا ئۈستىنە كېلدى:
داردانىل قرىلارنى 14 نچى عەسردا ئوق عۇسمانلى تۈركلەرى
قالدىلار. سوڭرا 15 نچى عەسردا ئىستانبول عۇسمانلىلار
تارافىدان ئالىناچ، بۈتۈن بوغازلار تۈركلەر قولىنا كوچدى. قارا
دېڭىز قرىلارىندا، كەفە، ئازاق كىبىك شەھەرلەردە تۇرغان وە
تاتارلار بىلەن سەودە قىلمان جەنوە وە نەدىك (ۋېنېتسىيە)لى
ئىتالىيان كالونىيالەرىنىڭ سەودەلەرى عۇسمانلىلارنىڭ ئىلەگىنە
ترەلب قالدى؛ عۇسمانلىلار ئىلىك كوب تامغا مالى (پوشلىنە)
ئالا باشلادىلار. شونىڭ ئۈستىنەدە بو ئىتالىيانلار بىلەن تۈركلەر
ئاراسىندا بر توقتاۋسىز نىزاع وە سوعىشلار كېتدى: بوغازلار
ئارقىلى ئىتالىيان كۆيمەلەرى يۈرمەس بولدى؛ شونىڭ نەتىجەسىندە
سەودەدە چېت ئىللەر بىلەن مۇناسەبەتدە بول بولوب تۇرغان
ئىبدل بوينى ئىقتىسادى ياقدان تەمام قۇرودى. حۆكومەتنىڭ ئىڭ
مۇھىم كېلىرى تامغا مالى بولغانلىقىندان، ئانىڭ خەزىنەسى
بوشاب قالدى.... شول ئىقتىسادى سەبەبلەرنىڭ نەتىجەسى
ئولاراق حۆكومەت عەسكەر ئاسرى ئالماس بولدى؛ شونىڭ
ئۈچىن ئىلدە باش باشداقلىق وە ئىختىلاللار باشلاندى؛ حۆكومەت
بىك تېز ئالماشا باشلادى.

ئالتىن ئوردانىڭ يەمىلۈنا ئىقتىسادى بۇزلگىنلىكدەن كېلگەن
ئىدارەنىڭ ناچارلىغىدا تەئسىر ئېتدى. باتو خاندان سۆڭك
خانلار يۈزدە بر ئىلىنىڭ خوجالارى بولوب ئالغانلار؛ ئالارنى
ئىكىشىرب تۇروچى بر مەركەز مەدەنگى خان ئولگەچ بىكەندى:
«خاننىڭ ئات تۇياغى قايا باسسا شول جېر خاننىقى» دىب
ئولاب ئالار سارای شەھەرىنىڭ «گلستان» ئاتالغان بىستەسىنەگى

كۆللەر ئاراسىنداغى ماتور باقچالاردا، ئۆزلەرىنىڭ حىسابسىز جارىيە
وە خانلارى بىلەن حوزور قىلىب ياتالار؛ جەيىنىڭ قىزو چاقلارىندا
ئىسە كوچب كېتب، كىيىز ئۆيدە قمز ئىچب سىيلانودان بوشى
ئالمىلار ئىدى. ئالار ئىغرات ئىچكىگە بىرلەگەنلەر، حەتتا ئاللدا
ئەيىلگەندە ئوزبەك خان كوك مەشھورلەرىدە جومعا كۈنلەرىندە
ناماز ئوقى ئالماسلىق، ئاياقدا باسب تورا ئالماسلىق كەيفلى
بولالار ئىدى. ئالار ئىش بىلەن شۇغۇللەنونى سۆيمىلەر، ئوزبەك
خان ئىيك ئىشلىكلى خانلاردان حىسابلانسادا، ئىشنىڭ تەفسىلاتىن
ئىكشىرگە ھىچ سۆيمەس ئىدى.

بر واقتدا ئاكار مىسىر حۆكومەتىندەن كېلگەن خاتنى ئوقى
باشلاغاچ، «ئەگەر ئاندا سەلامدەن باشقا نەرسە يازلمان بولسا،
وەزىرلەر بىلەن سۆيلەشىڭىز» دىب ئىشنى ئاق سۆيەكلەر ھەم
بىكلەرگە تابشرغان ئىدى. تۇرامەنگو خان (82-1281) ئىسە
ئىش بىلەن شۇغۇللەنودەن نەفرەت ئېتەدر ئىدى. تەلحاسىل حۆكومەت
ئىشلەرن خانلار ئۆزلەرى كوب قاراميلار؛ ھەممە ئىشلەرن وەزىرلەرى
باشقارالار ئىدى. ئالارنىڭ بۈزن ئىشلەرى، شول حۆزورقىلو،
فەقىرلەر، شەيحلار، فەقىھلەر ھەم چېتدەن كېلگەن سەيياحلارنىڭ
تەكىيەنلەرن تىڭلاو ئىدى.

ئالتىن ئوردا خانلارىنىڭ حەرەملەرىندە تەللەنى قەدەر كوب تۆرلى
مىللەتدەن خانىلار بولادر ئىدى. مونە شول خانىلار ئىسە حۆكومەت
ئىشلەرىنە قاتنىشالار. خانلارنىڭ يارلىقلارنىڭ قايسىسىندا «خانىلار ھەم
ئەمىرلەرنىڭ فىكرلەرى شۇلاي» دىب يازلغان بولادر ئىدى.، بو خانىلار
مۇستەقىل بولەكلەر ئالالار. بولەكلەگەن كىشىلەرنى ياقلىلار. مەسەلەن
روس كنەزلەرى ئوزلەرىنە نزاوع كنەزلىك يارلىقى، ئالىرغا
كېلگەندە ئىلك ئىلك خاننىڭ تەئسىرلى خانىلارىنا ئۈشار ئۈچن،
ئالارغا قىيمەتلى بولەكلەر ئالب كېلەلەر، شونىڭ ئۈستىنەدە

خان خانىلارى كۆپىنچە تۆرلۈك مىللەتلەرنىڭ پاتشا قىزلارى بولغانلىقتىن، ئۆزلەرىنىڭ ۋاتانلارى فايداسىغا ھەرەكەت ئىتىپ، ئالتىن ئوردا دەۋلەتىنە زارار ئىتكۈزەلەر ئىدى. خانلارنىڭ ئوتتۇرىدە، ياشقا خان منگۈزودە ھەر ۋاقت ،شول خانلارنىڭ ھەرەمىندەگى خانىلار رول ئوينىلار، ئەلخاسىل ھەر جىھەدەگى كوك ئالتىن ئوردا دەۋلەتىندە سارای خانىلارى ئىشكە قاتنىشالار ئىدى. بىر ياقدان ئىسلام عەبباسى خەلىفەلەرنىڭ باشلارىنا ،شول «حەرەم» شاقتى بەھاغا توشكەن بولسا، ئالتىن ئوردانىڭ يىتۈۋىنەدە قىسمەن ،شول توق سەبەب ياردەم ئىتىدى. خانلار ئۆزلەرى ئىشكە كوپ قاتنىشماغاچ، بىلگىلى دەۋلەتتە، سارای ئىرەسندە بۈرگەن كىشىلەر باش بولالار؛ ئىلەگەنچە خالقنى تالىلار، ئىلنى ساتالار، نىھايەت خانلارنى ئوتتۇرىپ تەختكە ئۆزلەرى كىچەرگە ترىشالار ئىدى. توعاى ،ماماى، ئىدگەى كوك سارای خزمەتكەرلەرىنىڭ قىتنەلەرى ،شول ئىدى.

،شولاى ئىتىپ، باشدا ئىشلىكلى قوللارىندا قلىچ، كوز ئالدلارىندا قۇرالتايدا نەشر ئىتىلگەن چىڭگىزنىڭ ياسلىنى بولغان حالدە ئىدارە ئىتكەن باتو، سرتاق كوك سادە خانلار ئورنىنا باشقا تورلى خانلار كىلىپ چىققانلار؛ بولار ئىسە سارايدا تەملى ئاشاب ئىسرتكىچ ئىچىپ، جارىيەلەر، بىبولەر، جرلار ئىچندە ئوسكەن نەزىك تابىعەتلى كىشىلەر ،بولىپ، ئالارنىڭ ئەخلاقلارىدا بۇزلغان: بر برسن ئوتتۇرەلەر. ئاتا بالانى، بالا ئاتانى، برادەرنى ئوتترونى نەرسە دىيىپ بلمىلەر ئىدى. بىردىبىك خان ئۆزىنىڭ ،تولى ئارادىندان ئوتترلگەن، جان بىك(1342) ئىسە ئۆزىنىڭ برادەرن ئوترگەن ئىدى.

ئۆز ئارا سو- ئشلار ھەم ئانىڭ نەتىجەسى.

كوپ خانى ئالو ئارقاسندا جوچى بالالارى ،شول قەدەر كوبەيگەنلەر ئىدىكى، ئالاردان ئابرم بر ئاردو ياسارغا مۆمكن ئىدى: لاكىن ئالار ۋاتان ۋە خالق ئوچۈن ناچار

ئىتكەن باشقا بر نەرسەدە ئىتلمىلەر، ئالارنىڭ ھەر قايسى جلىنى ئورن ئالو. بەئىسە ئۆزىنىڭ قەردەشنى، خاننى ئوتترب ئۆزى يا ئىنىا پارتىيا جىيىب ئالتىن ئوردا تەختنە كيجو ئىدى. شونىڭ ئارقاسندا ئىنقرات قانى قانلى سوغشلار باشلاندى. خانلار برسى ئارتندان ئىكنچىسى تەختكە منە، توشە باشلادىلار. بر ئولوك ۋاقتدا ئوچەرخان تەختكە منىب بر برسى بلەن ياقالاشا باشلادىلار.

ئالتىن ئوردادا ئىللىگە ياقن خان ،بولىب ئوزدى. شوشى خانلار تەخمىنەن 250 يل حۆكۈمەت سوردىلەر: دىمەك ھەر قايسى حۆكۈمەت ئالماندا بىشەر يلدان ئارتىق تورمادىلار. ،شولارنىڭ بىك كوبنىسى ئوز ئولۈمى بلەن ئولگەن، بەلكى بر برسن ئوتترشب دونيادان كىتدىلەر.

،شولاى ئىتىب، مەركەزى حۆكۈمەت زاعىفلەندى، ،ئول زاعىفلەنگەن سايىن ئورلى ،ئولۇسلەرنى ئىدارە قىلىب تورۇچى بىكلەر، ئىرلەر قووەتلەنەدىلەر؛ ئالارنىڭ ئەۋۋەلىدە ئوز عەسكەرلەرى بولادر ئىدى. ،بو ئىرلەر ئىستىقلال تالب كىتدىلەر. مەركەز حۆكۈمەت بولارنىڭ ئوزلەرىندەن قورقا باشلادى. ئالار بر برسى بلەن سوغشب قرلشا باشلادىلار. ھەر قايسى ئوز ئىسمىنە ئەق مۆستەقىل حۆكۈمەتلەر كرك ئاقچا سوعالار، چىت ئىللەر بلەن مۆناسەبەتدە بولالار ئىدى. بولارنىڭ ئىلچىلەرى سارای خانندان رۇخسەتسز چىت پاتشالار بلەن سوغشا، سولح ياسى، ئىتتىفاقغا كرر ئوچن تورلى ئىللەرگە يورب تورالار ئىدى.

ئىقتىسادى يارلىلىق.

—،بو بر توقتاوسز سوغشلار، مەركەزى حۆكۈمەتنىڭ زاعىفلگى ئارقاسندا خالق حۆكۈمەتنى ساقلاماس، حۆكۈمەتكە سالم تولەمەس ،بولدى. تىگى ئىستىقلالىيەت ئالغان بىكلەر... خالقدان ئالغان سالمنى حۆكۈمەتكە تابشرمىيچە، ئوز مەسارىفلارنا تۇتا باشلادىلار. شونىڭ ئىتىگىندە

ناعى ئەووەلگى «تامعا» سالىمى بەئبسە پوشلىنادا حەزىنەگە كىرمەس بولا باشلادى. چۈنكى بو تەرتىبسىزلىك حۆكۈم سۈرگەن بر توقتاۋسىز سوعىش بولىب تۇرعان جىرگە چىت سەودەگەرلەر قورقىب ماللارىن كىلتىرمەس بولدىلار؛ ئىبلدە مال بىتدى. حەزىنەدە ئاقچا كىمىدى؛ ئىبل ئۈستىنلە سەودە كۆيمەلەرى بوعالا باشلادى. ئەووەلگى «هىند بولى» ئاتالعان ئىبل يلعاسى بويىنچا يۈرى تۇرعان ياۋروپا سەودەگەرلەرى يولنى باشقا جىردە ئن، دىڭىزدەن ئزلەب، ئافرىقانى ئەيلەنب يۈرو يولىن ئزلى باشلادىلار. مۇنە بۇشى ئىقتىسادى سەبەب ئالتىن ئوردانىڭ تۆشوون تىزلەتكەندەن تىزلەتدى.

كورشىلەرنىڭ قووەتلەنۋوي.

— ئەووەل ئالتىن ئوردادان قورقىب جىراج(دان) تولەب تۇرعان كورشىلەردە، حەزر ئالتىن ئوردانى سانلامىس بولدىلار. ئالتىن ئوردا حۆكومەتىنىڭ ئالارعا قارشى تۇتقان، كىشلك تىگزىنە مەم مۇختارىيەت ئەساسىنا قورولعان سەياسەتنى ئوزلەرى زاعىفلەـ نب، برلك بىنكەج ئوزلەرىنە زارارعىنا بولىب تۇشتى. ئورالنىڭ تگى ياعنداعى سىبر حانلارى، باشقىردلار ئىستىقلالىيەت ئالا باشلادىلار. ئەووەلگى بولىنگەن روسىيەنىڭ ئورنىنا حەزىر مەسكەۋ تىرەسىنە جىيىلعان ۋېلىكا روس مىللەتىنى ئۆزھو ئىبتدى. بۇلارنىڭ مۇستەبىد كنەزلەرى ئىلك حانعا تەرىلكە تۇتۇب ئىيلب، سەجدە قىلعان بولىب ئالارنىڭ تورە، حەرەملەرىن ساتب ئالب «دان» جىبو نشن ئوز قوللارىنا ئالدىلار؛ سۈكرا حانعا بىردە سالىم بىرمەس بولدىلار. ئالتىن ئورداعا تولى تۇرعان سالىم بىلەن ئوزلەرىنىڭ «قالىتا» (بومازىبك) لارن توتتىرا، تاتارلارعا هۆجوم ئىبتەر ئۆچن ئول ئاقچاعا عەسكەر قۇرال حەزرلى باشلادىلار. نىهايەت بر نىچە سوعىشدا تاتارلارنى جىڭدىلەر، حانلارنىڭ باسقاقلارىن قوۋا،

حاننىڭ يارلىيمن ئاياق ئاستىنا سالب تاپتى باشلادىلار. ئوزلەرى هۆجوم ئىبتب، ساتلق تاتار حانزادەلەرى بىلەن برلەشب، ساراي شەھەرن بر نىچە مەرتەبە يانىدرىب، چىقب كىتدىلەر. شولاي ئىبتب 15 نچى عەسرنىڭ ئاحرىندا 50 حاننى تەحتكە منگزگەن 250 يلدان ئارتق عۆمۈر سۈرگەن بر بۈيۈك تاتار دەولەتى ئىشلدى. شەھەرلەرى ئاش تۈزىمى، بايعش ئۇياسى بولىب قالدىلار.

ئالتىن ئوردا بتكەچ.

— ئالتىن ئوردا دەولەتى ئورنىنا بر نىچە واق حانلقلار كىلب چىقدى. جەنوب شەرقى ياوروپادا قرم حانلقى، ئورالنىڭ ئازىيا ياعىندا سىبر حانلقى، ئىدىلنىڭ توبەنگى ئاقمندا ئەسترحان حانلقى، ئىدل، جايق، يلعالارى ئارا سىنداعى ساحرالاردا نوعاي ئوردىسى، كاما، ئىدل بويلارىندا قازان حانلقى ياسالدى. بو ئىبسە ياڭا دەولەتلەر ياسالو توگل، بەلكى ئالتىن ئوردانىڭ واسساللارى، سوۋەرەن، كوچسىزلەنگەچ تەمام ئىستىقلال ئالب كىتولەرىندەن گىنە عىبارەت ئىبدى. شونىڭ ئۈچۈن دە بو ئىبللەر ئوزلەرىندە فېئوداليزم ئەساسلارن ساقلاب قالدىلار.

قازان ئوردىسى يەئنى حانلقى.

قازان ئوردا سىنىڭ كىلب چىقووى.

— كاما، ئىدل يلعالارىنىڭ يۇرتلارى، ئالتىن ئوردا دەولەتى ياسالعاندان بۇرىك بول دەولەتنىڭ بر ئۆلكەسى رەوشن ئالعان ئىبدى.

بو ئۆلكەدەگى ماعمۇللار هۆجومى واقتىندا بۇزۇلعان شەھەرلەر تۈزەلگەن، بۇلعار، شەھەرلەرى 16 عەسردا، 15 نچى عەسرنىڭ ئاحرلارىندا شاقتاي ئەھمىيەتلى مەركەزلەر بولىب تۇرعانلار؛ ئەلى ئالتىن ئوردانىڭ كۈيۈك ئاقچا سوعا تۇرعان ئورنىلارى

شوشى شەھەرلەر ئىدى. بۇلار ئىلىنىڭ ئوب جيرلى خالقى، ئىلكى زاماندا، كوك ئوزلەرنىڭ ئروغ تۇرمۇشلارى بلەن كۈن كوزب، مۇختار بيكلەرى تارافىندان ئىدارە قلىنىلار ئىدى. لاكين بۇلغارنىڭ مۇستەقىل دەۋلەت بولغان چاغىنداعى تۇرك ئىرقىدان باش مىللەت بولغان بۇلغار خالقى ئاقرىنلاب باشقا تۇرك-تاتار خانلارى بلەن قاتناشا باشلادى.

ئيسكى بۇلغار تۇركىنىڭ تلى ئاقرىنلاب، خەزر گى قازان تاتارىنىڭ تلىنە يافىن بر تلگە ئەۋرىلە باشلادى.

ئالتىن ئوردا دەۋلەتى بەربەرگە ياقىلاشىدى. خان نە... ئوتىرىغا تلەۋچىلەر كوبەيدى. شۇلارنىڭ بەعزىسى بر ...رنغا، قايسىسى ئيككىنچى ئورنغا كيلب ئوتىرب، ئوزلەرن م...ەقىل خان ئيتب ئيىلان ئتە باشلادىلار. مۇندى باشلىقلار ئ...ەرىنە ئيەرگەن عەسكەرلەر بلەن بزنىڭ يۇرۇنعى بۇلغار ئول...ىنەدە كيلب يۇرى باشلادىلار.

ئالتىن ئوردا ئيلىنە، باش باشتاقلىق يولب تۇرغان چاغد... بۇلغار ئولكەسىندە ئالتىن ئوردا مەركەزىنە ئيبەرودەن چتعب ئوزىنىڭ جيرلى خانلارى تارافىندان ئيدارە قىلىنىب تۇرادر ئىدى. لاكين 15نچى عەسردا بۇلغارنىڭ ئيسكى شەھەرلەرى، ئول ئيچە بۇلغار شەھەرى ئوزى تلكگى ئەھەميەتن يوعالتقان ئىدى؛ مەرتەبە روس، سوزدال كنەزلەرى تارافىندان، ناۋگورود ئوشكوينيكلەرى تارافىندان تالانعان؛ ئالتىن ئوردادا باش باشتاقلىق بولو سەبەبلى ئيدل چولمان (كاما) يلغالارى بويندا بارعان سەۋدەدە توقتالعان، شول سەبەبلەردەن شەھەرى بۇلغاردا ئوزىنىڭ ئيسكى مەركەزلگن يوعالتقان ئىدى. خەزر يونيلنىڭ مەركەزى ئولى يول بولعان ئيدل، كاما يلغالاريندان بر ئاز چيتدە قازان سووى ئاتالعان ئيدلگە قويانۇرعان بر، سونىڭ فريىنداعى

قازان (ئيسكى قازان) ئاتلى بر شەھەردە يولب، يو شەھەر بر بۇلغار خانچىعى تارافىندان ئيدارە قلنب تۇرادر ئىدى. لاكين ئيسكى بۇلغار ئيلنده باشادان بر تەرتيبلى دەۋلەت ئويۇشماسىنىڭ ياسالووىنىڭ بەيندىميلدل بر كيرە كلنگىدە بار ئىدى.

ياوروپانىڭ شيمالى خەزر ئويانا باشلاعان. شيمالى گيرمانيه، گاللانديه، ئانگليه جيرلەرى 15نچى عسردەگى سەۋدەدە زور رول ئوينى باشلاعانلار. شونىڭ ئوچۇندە بۇلار بلەن جەنوبى ياوروپاداعى ئيتاليان جۇمھوريەتلەرى بلەن بۇلار ئاراسندا سەۋدە كانكورينسيەسى يوعان ئيدى. داردانيل-ياسفور عۇسمانللار قولنا كرو، فرئمنىكدا 15نچى عسرنىڭ ئاخرندان ئالب عۇسمانلى سولتانللىعى نىڭ واسطەسنا ئەبلەنووى ئارقاسندادە، ئالتىن ئوردادا باش باشتاقلىق خوكوم سۇرو سەبەبلى شەرق ماللارى ئيسكى يول بلەن كيلب ئيتاليان (جەنوە-ۋينيتسيه) سەۋدەگەرلەرنىڭ قولنا توشمى باشلادى؛ ديڭگز يوللارى ئاقرنلاب كيلب چنعا باشلاسادا ئەلى، يو يوللارنىڭ ئارتق ئەھەميەتى يوق؛ ئافريقانى ئەيلەنب جير چيتندە براق سوە يش كانالى ئاچىلماعاندا، ئول جيرلەردە ئەلى ياوروپانىڭ ئەنسرىنە توشمەگەنلر ئيدى. شونىڭ ئوچون شەرقدان كيلە تۇرعان ماللار، بيگرەكدە ئيراننىڭ يفەكى بەئيسە توركيه ئارقلى يورى، بەئيسە كاسپى بلەن كيلب ئيدل بلعاسن منب، ئاندان ئوق، مسقوا ريكا بلەن كيلب، كلباز ماعاكرب، شولاى يلعادان يلعاعا بارب يورب بالتيق ديڭگزىنە چنارعا كيردك ئيدى وە، ئاقرنلاب ياوروپاللار تاتار وە روسلار ئارقلى ماللىن يو يولدان ئالا باشلاعانلار ئيدى. مونە يو سەۋدە يولى خەزر زور ئەھەميەت كەسب ئيتب بارا، شول يولنىڭ ئورنان بولعان ئيدلنىڭ يارم ئاعمنداعى يۇرۇنى بۇلغار ئولكەسى زور بر يول ئوستى ئيدى، يو جير

كئم قولىندا بولسا، ياۋروپا بىلەن شەرق سەۋدەسىنىڭ ئاچقۇچىنى شول كىشى تۇتارغا تىيىش ئىدى. لاكىن ئاللدا سۆيلەگەنچە، 15نچى عەسرنىڭ يارتىلارىنا قەدەر بۇ يول ئۈستىندە بر كۈچلى حاكىمىيەت وە بۇ يولنى ساقلار ئۈچۈن بر كۈچ يوق. شونىڭ ئارقاسىندا ئىبرنمەگەن هەربر عروبيا بۇ يولداغى كاروانلارنى تالىبدر ئىدى. مۇنە شونىڭ ئۈچۈن وە شول ئەهەمىيەتنى بىلىب بولساكېرەك، ئالتن ئوردادا تەخت داولاب بۆرۈبدە، سۆڭرا ئاندان سۈرلگەن خان بالالارى، چىڭگىز نەسلىندەن بولغان ئاق سۆيەكلەر كېلىب يۇرى باشلاغانلار.

15نچى عەسرنىڭ ئورتالارىندا قرقتاش حانىنىڭ تۇرۇنىنى ئىلنىك‌سارای حانى بولىبدا، سۆڭرا ئاندان قوولىب قرماكېتكەن، سۆڭرا ئاندان دا سۈرلگەن ئۇلۇغ مۇحەممەد حان بو باشدا ئالتن ئورداغا واسسال بولغان بولغار ئولكەسىنە كېلىب قازان شەهەرن ئالب شول جېردەگى حالقلارنى ئوز قولىنا كرىب حانلق ئوزودى.

قازان دەولەتى 15نچى عەسرنىڭ برنچى يارىندان ئالب 1552نچى يلغا قەدەر عومر سۆردى. شوشى يۈز يلدان بر ئاز ئارتق حەياتدە قازان دەولەتىنىڭ تەختندە ئون ئالتى لاب حان بولب ئوتكەن؛ شولارنىڭ سېگزلەبى ئولوغ مۇحەممەد جنسندەن (سەلالەسندەن) بولب برسى سبر حانلارى شيبانيلار، ئوچىسى قرم حانلارى (گىرەيلەر) جنسندەن، ئېككىسى ئالتن ئوردا حانى كچك مۇحەممەد جنسندەن بولغان قاسم حانلارى، قالغانلارى نوغای مېرزالارندان ئىدى. بولار هەممەسى دە چىڭگىز حان نەسلندەن كېلە تۇرغان كشىلەر بولب، بارى شول جنسدەن بولغان كشىلەرگنە حان بولا ئالالار؛ ئالار بېكلەرنىڭ بېگى، دىب

حيسابلانب، باشقالارىنا قاراغاندا حورمەتلى، ئالارغا باش حيسابلانار ئىدى.

قازان حانلغىنىڭ جىرى، حالقى وە مەدەنى دەرەجەسى.

قازان حانلغىنىڭ ئوزنىڭ تابىعەتى وە هاواسى ياغىدان ئورمانلق وە يارم ئورمان-يارم ساحرا جېرلەردەن عىبارەت؛ ئانىڭ سورا يلغاسندان ئالب باشلانغان ئورال تاولارىنا قەدەر يارب تېگەن چېكلەرى مۇعتەدىل هاوالى لاكىن ئىگىن چەرچەگە ياراقلى بر ئورن ئىدى.

مونىڭ حالقىدا ئالتن ئوردانىڭ مەركەزندە بولمانى شېكىللى برگنە جنسدەن عىبارەت توگل، بەلكى ئانىڭ توب دەولەت وە حاكىم عونسرى ئالتن ئوردادان منگەن تورك-تاتارلار بولسا، ئاندا تاتارلاشقان يورونغى بولغارلار، مارى، موقشى، ئارشېكىللى فىنلەردەن وە چواشلاردان عىبارەت ئىدى.

مونە شوشى ئەتنوغرافى عونسرلەر بر عەسردان ئارتىقراق واقتدا بر ئىقتىسادى وە سەياسى حالەتدە يەشەب، بر قازاندا قايناتىلار وە بر برسندەن مەدەنيەت ئالشدلار، سوڭرا تاتارستان جومهوريەتى ياسارلق بر دوست قەردەشلى حالقلارغا ئەيلەندىلەر.

قازان حانلغىنىڭ كوبچلكى بولمان چېتدەن كېلگەن وە بولغار ئۆزكلەرندەن قوشلب ياسالمان تاتارلار باشقا كوچمە تاتارلارغا قاراغاندا مەدەنى ئېدىلەر. شونىڭ ئۈچۈن قازان حانلغى مسكەو قولىنا كرمەسدەن 20 يللار ئلك روسىيەگە كېلب بۇرگەن سەيياح نېمەس ئوزنىڭ حاتىرەلەرندە «قازان تاتارلارى باشقالارغا (تاتارلارنىڭ باشقالارىنا) قاراغاندا مەدەنيرەك، چونكى ئالار قرلارن ئىگەلەر، ئويلەردە تورالار، تورلى مونەرلەر بلەن شوغوللانالار» دىب قازان حانلغىندا حالقنىڭ ئوتراقلى

بولغانلىغىن ھەم ئالارنىڭ ئېگىن بىلەن شۇغۇللانغانلىكلەرىن سۆيلى.
ۋاقىعەن مۇندا خالق ئاۋۇللاردا تۇرا، ئېگىن چەچەدىر ئىدى.
لاكىن ئېگىنچىلىك كۆبرەك بىيك ئىسكى ئسوللەر بىلەن، بەعزى ئورمانلارنى يانىدرب، ئورنىنا ئاشلىق چەچىۋ، سوڭرا ئول جيرنى تاشلاب كيتب، ئىكنچى جيرنى شۇلاي ئوق ئىتب ئىگودەن عيبارەت بولغان. خالقنىڭ جەنوبى ياغى قۇمغا تابا باشلانا تۇرغان سەحرالارغا ئاچىق بولماغا كۆرە، ئول جيرلەردە كۆبرەك خالق مال ئاسراو بىلەن شۇغۇللانگەنلەر. تاتارلار نى قەدەر 15 - 16 نچى عەسرلاردە ئېگىن ئېگە بىلسەلەردە، ئالاردا كۆچمە عادەت بتمەگەن. يارم كۆچمەلىكنىڭ عادەتلەرى ھاماندا قالغان، جەيلەۋگە چىعو ھاماندا دەوام قىلغان بولرغا كيرەك ديب ئويلانا؛ حەتتە حۆكومەت سۆزچى خانلار وە سىنفلاردا جەى كۆنلەرندە چادر تيرمەلەر قۇرب كەيف وە ساپاقىلا تۇرغان بولغانلار. چۈنكى بۇ ئش ئالارنىڭ مال ئاسراو خوجالىقلارى بىلەن نق بەيلەنگەن بولرغا كيرەك ديب ئويلانا.

خانلقدا باقچاچىلىقدا بولغان، چۈنكى ئىسكى تاتارچا خاتيرەلەر حەزرگى قازان ياننداغى ئارحەرى يۇرتنى ئورننىدا ھەم زۇيە شەھەرى ئورننىدا خانلارنىڭ ئالما باقچالارى بولغانلىغىن بلدرەلەر. بيلگىلى، ئەگەر بۇ كەسب خالقدا بولماسا، خانلاردا غىنا بولماس ئىدى. ديمەك قازان خانلىغىنىڭ ئورمانلى وە مۇنبيت جيرلەرندە عۇمر ئىتە تۇرغان تاتار وە باشقا خالقلار كۆچمە تورمۇشدان تۈتكەنلەر، شولايدا يارم كۆچمە عادەت ھامان قالغان. تەمما ئانىڭ ساحرالى جيرلەرندە مال ئاسراو خوجالىغى ھامان دەوام قىلا. لاكىن قازان خانلىغىنىدا وە ماسسا تورمۇشى بىلەن شەھەر خالقىنىڭ تورمۇشى ئاراسىندا زور ئايرما بار. شونىڭ

ئۈچۈن بز حەزر قازان خانلىغىنىداغى شەھەرلەر حاقىندا بر ئاز سۆيلەب ئوزابز.

شەھەرلەر. — شەرقى ياۋروپاغا مانغوللار كيلب ئالتن ئوردا ياسالغانچەغا قەدەر، بۇلغار ئىلىندە شەھەرلەرنىڭ كۆب بولغانلىغىن كۆرب ئوزدق. لاكىن ئالتن ئوردا ياسالغاچ سەۋدە يولى قارا دينگزگە كۆچدى، شونىڭ ئۈچۈن بۇلغار وە ئىدلنىڭ ئورتا ئاغىمى بارى قىين وە روس ئسلاويانلارى بىلەن سەۋدە ئۈچۈنگە ئەھەميەتلى بر ئورن بولب قالدى؛ شونىڭ ئۈچۈن بو جيرلەردە سەۋدە كيمنگەچ شەھەرلەردە ئازتمادى. ئالتن ئوردادا باش باشتاقلقلار زاماننىدا ئىسە شەھەرلەر ئاعندا كيمنگەن بولرغا كيرەك. بز قازان خانلىغىندا قازاننىڭ ئوزى ئارچا وە برنيچە نعتمالاردان باشقا شەھەرلە ئۇچرامىبز، لاكىن قازان ئىسە 15 - 16 نچى عەسردە شاقتى زور شەھەر وە ئىكانومىكا مەركەزى.

تاتار قازانى. — تاتار قازانى بولاقنىڭ ئوڭ ياغنداغى بىيك ئورنغا سالنغان ئىدى. حەزرگى كريمل ئورننىدا بولغان بىيك ئورن قازاننىڭ باشقا ئورننىدان ئايىك چۆقرى (جرماغى) ديگەن برنبرەن چۆقر بىلەن ئايرلغان. قازاننىڭ ئچندە چرك كۆل ديگەن كۆللەر بولب، بو كۆل حەزرگى چرك كۆل ديگەن باقچا ئورننىدا ئىدى. كۆل قريبندا مونچالار بولغان. قازاننىڭ برياغى كازانكا (-قازان سوونا) بارب ترەلگەن. كازانكانىڭ يارلارى بىيك نكە بيك بىيك بولغان. كازانكانىڭ ئوڭ ياغى سازلانقلار بىلەن قاپلانغان بولب بر ئاز بارغاچ قارا ئورمانلار باشلانغان. حەزرگى بيشبالتا ئول زاماندادا بولغان؛ بو بيستە بىلەن قازان ئاراسندا ئيچكە ديگەن بر ئادار سو بولب، كازانكاغا توشە؛ بزنڭ قازان ئچندەگى ذابان كۆلى بولاق ئارقلى كازانكا بىلەن تۇتاشقان بولب،

بولاق ئاقىپ تۇرغان، تولشاقتاي تىرەن سۇ بولۇپ بىر سازىن
تىرەلگەنلە بولغان. ھەزرگى نىكالايۇسكى پلوشچاددان ئارچا
قىرى باشلانغان. بۇ جايلاردە ئۇل زامانلاردا تۇرمانلىق،
ئاغاچلىق بولغان. ھەزرگى بوغارىن ئۇرام (ۋاسكرېسېنسكى)
قاۋى يارشىكىللىك تىكە بولۇپ ئانىڭ نىكالايۇسكى پلوشچاد ھەم چىرك
كولگە ئابا ياغىدا تىكە بولغان. ئەۋەلگى قازاننىڭ تۇراملارى
تار بولغان. قازان بىرىنچە مەرتەبە يانىپ ياڭىدان سالىنغان،
شۇڭا كورە بۇرۇنقى قازان بىلەن كوپ ئۆزگەرگەن.

بۇرۇنقى قازان ئىككى كىسمەكەلەن عىبارەت بولغان: بىركىسمەگى
ئىچ شەھەر بولۇپ، ئىگىنچىسى بىستە. شەھەرنىڭ ئۆزى بىيىك
ئاۋدا، كازانكا بويىندا بولۇپ، ئاندا خان سارايى ھەم بىش دانا
بىيىك مەسجىدلەر بولغان. شۇل ئوق مەسجىدلەرگە ئولگەن خانلارنى
كومگەنلەر. بۇ جىير ھەزرگى كرېمل ئىچى شەھەر، بولاق ھەم
كازانكا باغىندان ئاغاچ دىۋار بىلەن ئەيلەندىرلگەن، ئانىڭ
قاپقالارى بولغان. ھەزرگى سابورنى چىركەۋگە قارشى خان
مەسجىدىنىڭ ئوڭ ياغىندا، ھەزرگى دۋارىس مەيدانىندا خان
سارايلارى بولۇپ، ئالارنىڭ بىرنىچەسى، ئاق تاشدان، كىرپىچدەن
سالىنغانلار.

ئاچىك چىقىرىندان بىستە باشلانىپ، ئۇلدا ئاغاچ دىۋار بىلەن
ئەيلەندىرلگەن. ئۇمۇمەن قازان دىۋارلارى جۇۋان ئاغاچلاردان
ياساغان دورت قىرلى بورالاردان عىبارەت بولۇپ، ئىچى تاش، بالچىق بىلەن
تولتۇرلغان. شۇنىڭ ئۈستىندە قاچىپ ئاتو ئۈچۈن يەنە ئازا بورە-
لەردەن ياسالغان دىۋار بولۇپ، بۇ قويمالارغا تىشكەلەر
ياسالغان. بۇ دىۋارلارنىڭ قرىيىندا بىيك تىرەن چوقۇر بولغان. باشقا
بۇرۇنقى ئارچا شەھەردە قازان خانلىقىغا تابىع بولغان. باشقا
شەھەرلەردە شۇلاي ئوق ياسالغانلار. شەھەرلەردەگى بىنالار

بۇرۇنقى بۇلغار بىنالارىنىڭ ئۇسلوبى بىلەن سالىنغان بولۇپ، بۇ
ئۇسلوب ئىسە بىزانس - عەرەبنىڭ مىعمارىنىڭ قابالاشدىرلىپ
قاتىشۇۋىندان مۇرەككەب بولغان.

سەناعەت ۋە سەۋدە. - قازان خانلىقىنىڭ مەركەزى قازان،
بىر ياقدان قىبادال سوۋەرەننىڭ زامكى بولسا، ئىكىنچى ياقدان
ئۇل ئىيل ئارقىلى ئۆتۈچى سەۋدەنىڭ دە مەركەزى بولغان.
باشدا بىرنىچە ئىيلىپ سالىنغان بۇ شەھەر، سوڭىدان بىرسەۋدە
مەركەزىنە ئەيلەنگەن.

بۇرۇنقى قىبادال ياۋروپانىڭ زور شەھەرلەرندەگى شىكىللى قازاندا
ھۇنەر تىيىلەرى تۇرغانلار. بولار خاقندا ئاچىق مەعلۇمەت بولماسادا،
ئەۋۋەلگى بولغارادا، ساراي داغى شىكىللى مۇندادا زىننەت ئەسبابلارى
قوراللار چولمە كلەر، شىكىللى نەرسەلەر ئىشلەنگەن بولرغا كىرەك
دىپ ئويلانا. ئەمما قازان شەھەرىنىڭ سەۋدە مەركەزى بولۇۋى خاقندا
ئاچىق مەعلۇمەت كوپ ساقلانىپ قالغان. قازان خانلىقى دەۋرى ئىبفرات
كوپ سوعىشلار بىلەن باعلى بولسانما، بو زاماندا بىلگىلى سەۋدە
ئۇل قەدەر كوچەيىپ كىتەدى دىپ ئەيتىپ بولمى، لاكىن شۇلاي
بولسادا ئىيلنىڭ ئورتا ئاغىمى بۇ دەۋردە ئوزىنىڭ ئاتارلارغا
قەدەرلى بولغان بولغار دەۋرىنە قايتا باردى.

سەۋدەنى سۇيلى باشلاماس بۇرۇن، بۇ سەۋدەنىڭ خارەكتىرن
بىلىپ كىتمەرگە كىرەك بولا. ئەلنىڭگى بوعارندا ئەيتلگەن نىمس
سەيياھى ھىربېرشتەيىن ئالتىن ۋە كۈمۈش ئاقچانىڭ ئانار ماسساسى
قولندا بولماعانلىعىن، ئانارغا بارى سەۋدەگەرلەرگىنە مالىنك
بولماعانلىعىن. سەۋدەنىڭ كوبرەك ئالماشىرو ئسولى بىلەن بارغانلىعىن
سويلى. دىمەك سەۋدەگەرلەر بىربىرلەرى بىلەن ئاقچا بىلەن سەۋدە
ئىتسەلەر، بو ياقدان مۇندا ئاقچا خوجالىعى خۆكۈم سۇرسە،

ئەمما ماسسا بلەن سەودەگەرلەر ئاراسندا ئالماشىرو ئسولى
بلەن بولعان.

شول ئوق سەیاحەتنەڭ سوزنەن بز 16 نچى عەسردا تاتارلار ئاراسندا بر سەودەگەر سینفى چىقفانلقنى كورەبزكى، ئول سینىف قولندا ئالتن وە كومشدە جیىلعان بولعان. لاكین بو هەربرشتەبن سوىلى تورعان «كوبسى» نیچك كیلب چىقفان، ئانى بلب بولمى. بزنىڭ فیكرىبزچە بوفیئادالبزم ئەساسنداعى جەمعییەتدە سەودە شول ئوق حاكیم سینىف بولعان فیئادالاردا بولىرعا كیرەك. لاكین چیت ئیللەردەن كیلگەن تاجیك، ئەرمەن، گروزین سەودەگەرلەرنىڭ بولووى- مەنبەعلار بلەن ئیسبات قلنالار. قازانداعى حازرگى ئیسكى دەن قالما «گروزینسكى»، «ئەرمەنسكى» ئورامالارنىڭ بولووى، شەهەردە نەق سارایلارداعى شبكەللى بولارنىڭ ئایرم بیستەلەرنىڭ بولووندا كورسەتە. «تاجیك» جرماعى-نىڭ بولووندا شونى ئوق ئیسبات قلا. شونىڭ ئوستنە دە قازانداعى ئەرمەنلەر قازان موحاسارەسى واقتندا روسلارعا یول كورسەتولەرى، سوڭدان ئیوان عروزنى ئالارنى، سز بزنىڭ ئوچندە ئوشانچسز بولىرسز دیب قازاندان سوروى دە شونى كورسەتە. قازاندا سەودەگەرلەر شاقتى كوب بولعان بولرعا كیرەك. قازان خانلىعى دەورندە سەودەگەرلەردەن ئالىنا تورعان بر سالم بولعانلىعى، سوڭرا روسلار بو سالمنى Елисеевщина دیب ئاتاب سەودەگەرلەردەن جیبا تورعان بولولارى شونى كورسەتەدر. قازان جەینىڭ بر واقتندا یارماركا ئەبلەنب كیتە تورعان بولعان. بو یارماركا كوب واقتدا حەزرگى روسیەدە ئیدل ئورتاسنداعى بر ئاتاودا بولا ئیكان. مونى روسلار «سەودە ئاتاوى» (Гостиный остров) دیب یوری بولعانلار. بەعزى واقتدا ئیسە بو یارماركانىڭ ئارچا

ئرندا بولا تورعان بولعان: خان توزى دە چادرلارن قورب شوندا حەزر بولا؛ قاباقلار ئاچلا، كەیف وە سافا قیلب حەزرگى تاتار ئاوللارنداعى زور جیینلار شبكەللى بر بەیرەم یاسى تورعان بولعانلار. بو یارماركانىڭ ئەهەمییەتى نەق 19 نچى عەسرنىڭ روسییەسندەگى مەكەرجە یارماركاسى توسلى بولعان. ئاندن مەكەرجە یارمەنكەسى توزى قازانداعى ئیوان عروزنىنىڭ ئاتاسى ئارافندان كوچرلگەن بولعان. هەر برشتەبن فیكرنچە واسیلى قازانلىلارعا ئوچ ئیتب عادەتدە قازان یانندا سەودەگەرلەر ئاتاوندا بولب كیلە تورعان یارماركانى نیژنى ناوعوردقا كوچردى هەم توزىنىڭ تەبەعەلەرنە بو ئاتاوعا بارب ساتو ئیتونى بیك قاتى جەزالار بلەن قورقتب مەنع ئیتدى. ئول بو یارماركانى كوچرو قازانلىلارعا بیك زور زارار كیترر دیب ئویلادى: تاتارلار توزنى شول یارماركادا عنا روسلاردان ساتب ئالالار ئیدى؛ شونىڭ بلەن توز ئالب بولمى باشلاعاچ قازانلىلار بیرلرگە مەجبور بولىرلار دیب ئویلادى. لاكین بو یارماركانى كوچرودەن روسلار تاتارلارعا قاراعاندا كوبرەك زارار ئیتدلەر. چونكى مونىڭ نەتیجەسندە (روسییەدە) ئیدل بوینچا كاسپى دیڭگزندەن ئەسترخان بازارندان، ئیراندان هەم ئەرمەنییەدەن كیلە تورعان نەرسەلەردە بیگرەك دە بالق، باسوسس قازاندان یوعارى هەم توبەن ئیدل یلعاسندا بیك كوب تونئلا تورعان ئاق بالقدا. قتلق بولدى» دى. قازاندا ئیك كوب ساتلا تورعان نەرسە شرق مالارى، بالق هەم میوەلار ئیدى. بو میوەلارنى ئیك كوب ساتوچى قازانا توزى بولعان. چونكى قازان خانلىعى باشقرت وە فین خالقلارندان یاساق (سالمنى) شول جەنلك تیرلەرى بلەن ئالا تورعان بولعان. شونىڭ ئوچندە 1552 نچى یلدا قازاننى روس عەسكەرى موحاسارە قىلعان چاقدا

ئالغان روس فيرقەسى تارچاغا بارب تبفراتدا كوپ جەنلك وە تيرى - يارى عەنيمەت ئالغان. قازاننڭ بو بازارلارندا سوعشلاردا ئەسىر ئيلنلب ئالتىسان قۇللاردان ساتلب تۆزاتىلا تۇرغان بولغانلار. قازاننڭ فيئودالالارىنڭ ئيك كوپ سوعشلارى دا شوشى قۇللاردان عيبارەت بولغان ئيكى ئاياقلى مالنى ئالو ئۈچن ياسالغان.

ئيجتيماعى تۆزۈلش. — ئالتن ئوردا دەورندە ياسالا باشلاب شاقتى مۇوەففەقىيەتلەرگە ئيرشكەن فيئوداليزم ئاتالغان ئيجتيماعى تۆزۈلش قازان خانلغندا شاقتى زور مۇوەففەقىيەتلەرگە ئيرشدى. واقيعەدن قازان خانلغندا فيئوداليزمنڭ چن مەعنەسى بلەن ياسالووندا بۇلاردا بار ئيدى. چۈنكى بو ئۆلكەدە ئيندى ئوتراقلى تۇرمۇش ياسالغان. ئيگنچلك بۇلغارلار زامانندان بيرلى ئوك تامرن جەيگەن بولغان.

قازان خانلغى فيئوداليزم ئەساسندە تۆزگەن بر جەمعييەت ديمەك. چنلابدا بز مۇندا فيئوداليزمنڭ ئەساسى بولغان شوشى عەلامەتلەرنى تاپابز:

1) جبر ميلكى؛ 2) ئانڭ ئاريستاكراتييە قولندا بولووى، 3) ئاريستاكراتييە يەئيسە «ئاق سۆيەكلەرنڭ» دەرەجەسندە تەبەقە (ئيرارخييەنڭ) بولووى، 4) ئالارنڭ قولندا ئالباوتلارغا بويسۇنغان كشلەرنڭ بولووى، 5) شوشى ئيقتيسادى وە ئيجتيماعى ئەساسلاردان تۇغان سەياسى تۇرمۇشنڭ فيئوداليزم ئەساسندا تۆزۈلشى (مەسلەكەننڭ ئالباوت فيئودالالار قولندا بولووى).

قازان خانلغندا ئايرم ئالباوتلارنڭ جبر ميلكى بار ئيدى. ساحيب گەرەى خان ئيدى. كم «بيرسە» نى تارخان ياسى بارليق بيرە: بو بارليقدا ئالارنڭ «ئاب زەمين وە كشيلارى» بار. قازان ئالنماچتن خان، خانزادا وە بيكەلەرنڭ جبرلەرن

قازاننا ئاولارى خاقندا روس مەنبەعلارى يازالار. خەزرگى تاتارستاندا بيك كوب تاتار وە روس ئاوللارنڭ ئيسملەرى ئول ئاوللارنڭ فيئودالالارنڭ سيلكلەرى بولغانلقن بلدرەلەر؛ مەسەلەن، شوندى ئاول ئيسملەرى باركى، ئول ئيسملەرنڭ تاتار ميرزا وە بيكلەرىنڭ بولغانلغى بيك مەعلوم:

ئيبسلاموا، كيلدبوا، دەولەكيوا، مورالى، (ئەمير عەلى)، كنز كامايوا (بو كشى قازان خانلغى دەورندە مەسكەو يافلى بيكلەردەن بولغان). قاز بايوا، عايشە بيكە، مورزيخا، مورزا بيريلماش؛ بەعزى ئاوللارنڭ ئيسملەرى خانلارنڭ ئاتلارى بلەن يۆرتلەلەر: مەسەلەن، شيخ عەليوو، يادكاروا، يادكار. تاتار فيئودالالارى قولندا جبر ميلكى وە ئالارغا بويسۇنغان كرەستييەنلار «كشلەر» بولووى خاقندا بز 17 نچى عەسردەگى چارگە قازان ميرزالارى تارافندان بيرلگەن بر عەريزادا «شول جيرلەرنى بزنڭ ئاتالارنمز، بابالارنمز هەم براتلەرمز قازان ئالنغانچى توق وە ئول ئالنغاچدا بيلەب تۇردىلار» ديب ئەيتلە. بو ميرزالارنڭ خوجالقلارن ئالب باروچى خزمەتچىلەرنڭ ئاول ئاول بولب ئوترغانلقلارن وە ئالارنڭ كوبيسى قۇللار- چورالاردان عيبارەت بولغانلغن بز تاتارستانداغى بر نيچە «قۇللار» هەم چورانبلى ئاتلى ئاوللارنڭ بارلغندان بلەبز. شوننڭ ئۈستىنەدە قازان ئالنغاچ قازان ئارخييپيسكوپنە بيرلگەن خان وە خان زادالارنڭ لانيفو- ندييەلەرندە شاقتىنا كوب تاتار وە چوواش كرەستييەنى بولغانلقدان بلەبز. تاتار فيئودالالارى ئروغلارغا بولنب هەم تەبەقە-تەبەقە بولب درەجەلەرگە بولنگەنلەر. ئيڭ يوغارغى تەبەقەدا قاراچىلار تورالار؛ بۇلار بيك زور ئيمتيازلى سيڭلار؛ قاراچىلار قازان خانلغندان. بوتون تاتار وە تۆرك ئيللەرنە تورتاق بولغان شوشى مەشهور ئروغلارغا بولنەلەر: شيرين، بارين، ئارغين،

قىپچاق. قاراچىلاردەن قالا روسلار كنەز دىب ئاتاب يۆرى تۇوعان بيكلەر، ئالاردان قالا ميرزالار، ئالاردان قالا ئيسە تارخانلار. شولار ئچندە تاعى بر تۆرلۆسى بار. ئولدا بولسا ئوعلانلار. بو فيئادالالار ھەممەسىندە باشقا جيرلەرنىكى تۆشلى سوعىشچىلار فيئادالالار يە ئيسە «ئاق سۆيەكلەر» سىيفەتى فيئادالىزم خوكوم سۆرگەن باشقا خالقلارداعى تۆسلى نوزلەرنىڭ قول ئاستلارنداعى «جيبر سو كشيلەرندەن» ئالئنا تورعان ياساقلارى، روسچە ئەيتسەك «ئابرو كلارى» بلەن تورالار. فيئادالالار نوزلەرى ئيقتيسادى ياقدان باى وە توق؛ حقوقى ياقدان زور ئيمتيازلى بر سىنىف بولعانلقدان بولار دەولەتنىڭدە حوجالارى. بولار باشقا تۆركلەرنىڭ جيرلەرندەگى شيكنللى قوروتليعا جيبلالار. بولارنىڭ ئروعلارى بو برسى بلەن كۆرەشەلەر، شوندا ئوق بولار خانلارنى كوتەرەلەر، ئالارنى قووبنه جيبەرەلەر. پاتشا يوق چاقلاردا بۆتن باشقارما كۆچى دە بولارعا كوچە؛ فيئادالالار بۆتن قازان جيرى ئيسەمندەن كورشلەرى بلەن سولوح ياسيلار، سوعش ئيعلان قيلالار وە تورلى موعاھەدەلەرگە قول قويالار.

سەۋابادن ئادنلىغندا، فيئادال ياوروپاداعى شيكنللى، بوعاردا سۆيلەنگەن دۆنياوى فيئادالالار بلەن برگە روحانيلارىدا بار. بولاردا شولاى ئوق بوعار ئدان ئوبەنگە قەدەر ئوشب بارا تورعان تەبقە - ئيرارخييەگە بولئنگەنلەر. بو روحانى فيئادالالارنىڭ باشندا سەيد تورا. سەيد خاندان قالا بولار خانلقدا ئيك زور كشى حيسابلانالار. ئەلئگى ھەربرشەبين ديگەن ئيسملى ئيمس سەياحى يازا: - «سەيد تاتارلاردا شوندى حورمەتدەكى، حەتتا خانلار ئالارنى قارشى ئالارعا چىعالار؛ سەيد ئات ئوستندە تورعاندا، خان ئاياق ئورە تورب ئاڭارعا قول بيرە ھەم باش ئييب قولن ئوبە؛ بو ئش بارى خانلارعائنا رۆخسەت ئيتلە، چونكى بيكلەر

(كنەزلەر) ئانىڭ ئزلەرندەگنە قوللارن ئيبيرە ئالالار، باشقا ئاق سۆيەكلەر ئاياعىعئنا ئوبە ئالالار؛ ئەمما قارا خالق بولسا كييمنگنە ئوبە يە ئيسە ئاتئنا ئونا قوللارن تيبيرە ئالالار» دى. بو سەيدلەرنىڭ سەياسى كۆچلەرىندە زور؛ خان يوق چاقدا چيت ئيللەر بلەن موناسەبەتگە باشلاپ سەيد قول قويا؛ چيت ئيللەرگە ئيلچى بولب بارعان ھەيئەتنىڭ باشى بولبدا شول سەيدلەر بارالار. سەيدلەر پەيغەمبەر جنسندەن بولعان كشى وە ئيك زور روحانى حيسابلانسالاردا، قازان خانلقندا ئالار سەياسى نيزاعلارعادا قاتنشالار. مەسەلەن، ساحيب گەرەى خان كيتب، ئانىڭ ئورنئنا 13 يەشلك سافا گەرەى كيلگەن چاقدا، ئوسيەگە ئانى قارشلارعا سەيدە ئۆشە، لاكين بو سەيد مەسكەو ياقلى بولعانعا، ياڭا خاننى ئوتب ئالب بەيلەب مەسكەوگە جيبەررگە ئويلاعانى سيزئلە؛ لاكين وەتانچلار سەيدنى ئوتب شوندا ئوق پچاق بلەن سويالار. لاكين بو سەيدلەر ئچندە وەتانچلارىدا بار. مەسەلەن، قازان ئالنعان چاقدا عولەمانىڭ باشندا شەريف قول ديگەن سەيد تورا. بو كشى نوزنىڭ مەدرەسەسى ئوبەسندەن تورب شەكردلەرى بلەن برگە قازانعا كيلب كرگەن مەسكەو عەسكەرى بلەن سوعشا، نيهايەت ئانى بز ئرستريلبيس ئوبەدەن چەنچب ئوشرە.

سەيدلەردە دونياوى روحانيلار شيكنللى جير حوجالارى. شونىڭ ئوچندە ھەزرگى تاتارستاندا «سەيدوا»، «قل سەيدوا» ديگەن ئيسكى ئاول بار: شونىڭ ئيكنچسى ياننداا ئيسە شونىڭ ماناح - دەرويشلەرندەن عيبارەت بولعان ئيكى ئاول بولعان. ئالار ھەزر روس ئاوللارى؛ ئالارنى «دەرويشوفكە» (Дербышка) دىب يۆريلەر.

سەيدلەردەن قالا قازان خانلقندا تاعى مەنبەعلەردە ئوچرى تورعان شوندى روحانى سىنىف بار: دانەشمەندلەر، موللالار، موللازادەلەر، شەيخلار، حافيزلار، شەيخزادەلەر، مۆللازادەلەر.

بۆلارنك‌دا فیئادال جیرله‌ری بار. شونك ئۆچون‌ده حه‌زرگی تاتارستان
ئورنندا بز ئه‌لله‌نی قه‌ده‌ر «موللا ئیلی»، «موللینا»، دیگه‌ن
ئاوللار ئۆچراتابز. قازان خانلغنده روحانی فیئادالارنك جیرله‌ری
وه ئالارغا بویسننغان کشله‌ری-چورالاری بولووی مه‌سئه‌له‌سنده
دائیربز. بو ئورندا قه‌یوم ناسیرینك بر قول یازماسندان شونده‌ی
بر واقیعه کوچرب ئۆزابز:

«ئاتکای سۆیله‌گه‌نی بار اورص بابای روایت قیلادر ایکان.
عبدالرزاق ملانك دورت اوغلی بولغان اما برسی‌نك گنه اسمی
مه‌علوم بولوب قالغان اول اوغل‌نك برسی یوسف اسملی ایکان.
عبدالرزاق بابا اوزینك زمانه‌سنده بیك مشهور بای کشی
بولغان ایکان چار ایبان باچیلیچ قازاننی ئالغان زماننده
عبدالرزاق بابا سلامت ایکان.... بیك عیار بای کشی و ملا
کشی ایکان اوزینك زمانه‌سنده تیره یاق خالقغه پادشاه کبك
بولوب تورغان نزاع‌لاری بولسا عبدالرزاق باباغه کیلب حکم
کاتورالار ایکان... عبدالرزاق‌نك عمارتی قارالای بیك ضور
بولغان آول‌نك بوعاری باشنداغی جیرلار آول چانلی کورسه‌تدار
آنك عمارت‌لرینك ایشك آلدی‌نك یکرمی بردان قابقاسی بار
ایکان‌برلر اوزی بیك تقوی وه دیانتلی آدم بولغان قارتایوب
بورگا یتب وفات بولغان... خانلر پادشالر بلان دانش بولغان
میقال پیدریچ زامانه‌سنده عبدالرزاق ملا مشهور کشی بولوب
میقال پیدریچ آنی تاو خالقنه باش ایتوب ایمانه شیکللی خالق‌دان
آقچا جیبب ایکون تارو-تارو جیبب میقال پیدریچ‌غا بیارور
ایکان... عبدالرزاق باباغه تیره یاقدان عشر کیلگه‌نده
بولالارنی کوپرلارنی توزه‌تر ایکان عشرگه کیتورگه‌ن ایگوننی
بوشاتورغا نوبت تیمیچه کون بوی قرده قونارلار ایکه‌ن....
قارشی تاودا عبدالرزاق بنا قیلغان آشلق صارایلاری بار ایکان

خزینه‌گا کیته‌سی آشلق‌لارنی توتار اوچون.... فتح الله بابای
روایت قیلادر اورص بابای‌دان اورص بابای ایتور ایکان بر
وقتنی عبدالرزاق نه‌قراق‌لار کیلگه‌ج سوز چققان براو اینکان
عبدالرزاق‌دان بای آدم بوتیره یاقدا بوقدر دیب آکارغا قارشی
ئیکنچی بر آدم اینکان یوق من اشمیرزا نی عبدالرزاق‌دان
بای‌راق‌در دیب بلامن دیگه‌ن اول وقتدا بر اشمیرزا
دیگان بای کشی بار ایکان عبدالرزاق مونی ایشتکاچ
اوزی‌نك کشی‌لرینه امر ایتکان بار اینوگز مالایلر وخزمتچیلر
هر قایوغز رابونتای کیوم‌لرین.کیوب آطلارین آطلانوب
ایشیك آلدینه جیولوب صف باساب تورسونلار دیکان
عبدالرزاق بیوروغی بوینچا تیزوك بارسی جیولوب کیلگانلر
آطلرینك داغالاری وه بارلارینك اوزانگی‌لر همه‌سی کوموشدان
ایکان-نیچه-نیچه باط قل‌لاری بار ایکان اول زماننك
اصطلاچنی چورا-قل‌لار دیب یورته‌لر ایکان...».
مۆنه بو کیسه‌که‌ن بز روحانی فیئادالارنك قازان ئالنغانچی.
هه‌م سۆڭنداندا نی قه‌ده‌ر بای وه کۆچلی هه‌م سه‌یاسی قووه‌تلی
ئیکه‌ن بیك یاخشی کوره‌بز. شولای ئوق بز تاتار فیئادالیزمنده
باورو‌یانغننداغی شیکللی «ئاللا حۆکمی» (Божий суд) یه‌عنی
شه‌خسی به‌عزی سه‌یاسی مه‌سئه‌له‌له‌رنی ئیکی فیئادالناك مۆبارزه-
بله‌ن حه‌ل ئیتئله‌تورغان عاده‌تی بولغانلقنی‌دا کوره‌بز. Единоборство
قازاندان قوولغان شاه عه‌لی خان سافا گه‌ره‌ی گه قارشی چار
وسیلینك عه‌سکه‌ری بلان کیلگه‌چ، یه‌ش خانغا شاه عه‌لینك
خات یازب «مینم ئاتا بابامدان ئیکه‌ن» جیرمنی کیری
قایتارب بیر دیب یازغاچ. سافا گه‌ره‌ی مۆنارغا قارشی:-«مه‌سئه‌له‌نی
بز قورال بلان حه‌ل قلیق، کم جیڭسه شوکارغا بولئر»-دیگه‌ن
شاه عه‌لی گه قارشی تاراندان 9 ئاتلی جیبب شاه عه‌لی ئاڭارغا:

150 ئاتلىق بىلەن مۇبارەزەگە بارىرغا چىققانى مەعلوم. ئەلحاسىل قازان خانلىغىنىڭ هەر بىر ياقدان قىيئادالىزم ئەساسىندا قۇرولغان بىر تۈيۈشما ئىكەنىن كورەبز.

قازان خانلىغىندا سەياسى تۈزۈمۈش وە كورەش.

— ديمەك قازان خانلىغى سىۋۇرەن بىر خان تارافىندان ئىدارە قىلىنا، لاكىن دونياوى وە روحانى فيئادالار، يەعنى عەسكەرى-ئالياوت ئارىستاكراتىيە سىنفى تارافىندان ئانىڭ حاكىمىيەتى چىكلەنگەن بولغان. قازاندا بىر ياقدان چىن تاتار جىنسىندەن بولغان فيئادالار بولسالار. تاتاردان باشقا، مارى، چواش، ئاروە موقشى خالقلارىنىڭ كنەز ميرزا وە تاتار خانلارىندان عىبارەت بولغان. فيئادالار، قازان خانىنىڭ واسسااللارى بولغانلار. قازان خانلىغىنىڭ دەۋلەت تۈزۈلىشى ئىسە شول ئالتىن ئوردا، عۇمومەن چىڭگىزىللار دەۋلەتلەرىنىڭ حۆكومەت تۈزۈلىشلەرى ئىسوللارى بىلەن باسالغان بولغان. شونىڭ ئۈچۈن دە ئىدارە حەربى بولىب خالق هەممەسى دە عەسكەرى بولغانغا، باشقا تورىكلەردەگى شىكىللى، ئۇنغا، بورگە، مىڭگە بولىنىب ئىدارە قىلىنا تۇرغان بولغان. مەملەكەت عەسكەرى ئوكرۇك — ئۆلۈشلەرگە بولىنىب «ئوڭ بى» «سول بى» (правое крыло, левое крыло) لار تارافىندان ئىدارە قىلىنغان. باشقا ئوردالەردە شول ئالتىن ئوردا مانيرىنە تۈزۈلگەن بولغان(1) بو ئاق سۆيەكلەر ئيفرات كوب بولىب ئالارنىڭ سانلارى مىڭگە جيتەدىر ئيدى. ئالار ئاراسىندا تۈرلى نەسلەدەن كيلگەنلەرى بولغان. ئالار تۈرلى نەسللەرگە بولىنگەن بولىب بىر — بىرسى بىلەن نيزاعدە تۇرغانلار.

بو ميرزالار، بيكلەر، قاراچىلار ئىچىندە ئالتىن ئوردادان ئولوغ

1) ئارچا كانتوندانى چولبى وە ئومين ديگەن ئاوللار قارتلارنىڭ سۆيلەۋىنە قاراغاندا شونى كورسەتەلەر.

مۇحەممەد بىلەن كيلگەن بيكلەرنىڭ نەسللەرى شيبانى (سىبردەن) لاردان، نوعايلاردان، قرىم خانلارى (گىرەيلەر) نەسلى خان بولغان چاقدا ئالار بىلەن قرىمدان كيلگەن بيكلەر، ميرزالار بار ئيدى. شوڭا كورە ئالار تۈرلى پارتىيەلارغا بولىنەلەر، ئامما شول ئوق پارتىيەلار ئىچىندە چن چىنىدان قازان ئيستيقلالىيەتى، ئانىڭ مەنفەعەتى ساقلاۋچى تارافدارلارى عىنابولماغان. .. قرىم، نوعاى، شيبانى، ئەسترخان، حەتتا مەسكەو يافتلارى بار ئيدى. تۈرلى واقتلاردا بولارنىڭ تورلىلەرى ئۈستىگە چىقىب تورالار. قازاننىڭ بو عەسكەردەن ئارتىغراق تارىحى شول پارتىيەلارنىڭ نيزاعسى بىلەن ئوتكەن. ئۆلنىڭ نوعاى، سوڭرا مەسكەو، سوڭرا شيبان، سوڭرا قرىم، سوڭرا يەنە مەسكەو پارتىياسى جيڭگەن. بارى ئيك 1552 نچى يىلدا روس عەسكەرى قازاننى قاماب ئالماچقتا تاتارلار توبانغانلار. بو پارتىيەلارنىڭ نيزاعسى كوبرەك خان قويو حاقندا بولىب نيندى نەسلدەن خان قويلسا، شول پارتىيە جيڭگەن حيساب قىلىنغان.

— قازان دەۋلەتىنىڭ عەسكەرى تۈب تاتارلاردان عەسكەر. هەم قازان دەۋلەتىنىڭ قول ئاستىندا بولغان باشقا قەوملەردەن عىبارەت بولغان.

قازان دەۋلەتىندە هەر بىر تاتار «عەسكەرى» ئيدى. تاتارلاردان كوبرەك جيرمىشلەر سوعىشلارغا ئوزلەرىنىڭ بيكلەرى، ميرزالارى قوماندااسىندا كيلەلەر؛ بو حالق قازان دەۋلەتىنىڭ ئيك مەنفەعەتىنە ياحشى بيرلگەن ئەمالىيسىندەن حيساب قىلىنادر ئيدى. عەسكەر كوبرەك بۇرنعى تاتارلارنىڭچا ئوق، جەيە، قىلىچ، بىلەن قۇراللانعان بولا. سوڭرا قرىملار خان بولماچ، قرىمدان مىلتىق، توبدا كيتىرلىب تۇرعان. شولاى ئوق روس پارتىياسىندان بولغان خانلارعا موندى قۇراللارنى مەسكەو حۆكومەتىدە بيرگەن بولىرغا كيرەك. تاتار

عەسكەرى سوعشدا ,شۇلئوق بۇرۇنعى تۈركلەر ئۇسولى (تاكتيكاسى)
بلەن ئش قىلعانلار.

— قازان ئېلى ئوزىنىڭ بر عەسردەن ئارتىق ئۇرمۇشىدا بر توقتاۋسز سوعشىدە تۇرعان.

ماعنەوى مەدەنىيەت.

روسلارنىڭ هامان هۇجوم ئېلب تۇرولارى قازانلىلارنىڭ، ئوزلەرىنىڭ مەسكەو جبرلەرنە هۇجوم ئىتكەلەولەرى، نوعايلار بلەن هەم ئوز ئارا قانلى پارتيبە نيزاعلارى ئېلىنى قان ئىچىنە باتۇرعان ئىدى. ئۇرمۇش ,شولاى بولعان ,سوڭندا بيلگىلى مەدەنىيەت ئارتا ئالرعا مۆمكين توگل، شونىڭ ئۈچۈن قازانلىلار ئوزلەرىنىڭ مەدەنىيەتلەرن ئارتدرو توگل، حەتتا بۆلغار خانلغى زامانىسندان توبەن تۈشرگەنلەر.

بىكلەرى، ميرزالارى ئاراسندادا يازو يازا بلە تورعان كشلەرى ئاز بولعان. بەعزى واقتدا روسيەگە ئېلچى ,بولب بارعان ئېلنىڭ ئاق ساقال بىكلەرى، يازو يازا بلمەگەنلكلەرى ئۈچۈن مۇعاهەدەلەرگە مۆهرلەرنگنە باسالار. شولاى ئوق قازان دەولەتنىڭ حۆكومەتى ئارافندان چىعارلعان يارلىقلاردادا خاتا ئىملا بلەن يازلعان عەرەبچە سوزلەر ,ئۈچرىدر ئىدى. (1) قازانلىلار بۆلغار زامانىسندان بيرلى ئيسلام دىنندە ئىدىلەر. ئوزلەرن «مۆسلمان» ديب ئاتاونى ياراتالار. ئەمما «تاتار» ديگەننى سۆيمىلەر ئىدى. ئالارنىڭ جيرندە مەسجدلەر كوب ئىدى. مەعلومكى مۆسلمان جيرندە ,هەر بر مەسجد تيرەسندە بر مەكتەب بولا.

1) قازان شەهەرندە مەدرەسەلەردە بار ئىدى. موللالار، عاليم مەعنەسندا بولعان «دانشمەند» ديگەن بر تۆرلى سينف، شولاى ئوق قۇرئان يادلاعان (حافيزلار) يەنيە «قابزلار» وە قازان خانلغندا «شەريح» ديب يۆرتلە تورعان ئيشانلاردا بار ئىدى. بۇلار روسلار بلەن تۆرلى مۇعاهەدەلەر ياساعاندا ,زور ئورن توتقانلار.

شونىڭ ئۈچۈن قازان شەهەرندە مەدرەسەلەردە بولعان بولرعا كيرەك. ديب ئويلارعا مۆمكين.

بۇرۇنعى قازان تاتارلارندان بردە كيتابلار، ئەدەبى ئەسەرلەر قالماعان. ئانىڭ سەبەبى ,شولئوق سوعشلارنىڭ كوبلگى، شونىڭ ئۈستىنە 1552 نچى يلدا روسلار قارافندان قازان ئالنعان چاقدا. بينالار ياندرلعان چاقدا. ئويلەر تالانعان واقتدا بۇلارنىڭ هەممەسىندە زايع بولعانلاردر. لاكين ئالاردا ئەدەبييەت بولعان بولرعا كيرەك. ئول ئەدەبييەت كوبرەك دينى مەسئەلەلەرگە عائد بولعان ,بولر.

لاكين قازان خانلغى دەورندە ئەدەبييەتنىڭ بوتنلەى دۇنياوى مەوزوعلارعا يازلعانى بولماعاندر، ديب ئەيتب ,بولمى. بر ياقدان ئالتن ئوردا دەولەتندەئوك، ئورتا ئازييەداعى شيكللى، شيعرلەر يازب ئالارنىڭ جيينن بر گە تۆبلەب «ديوان»لار ياساو عادەتى بار ئىدى. مەسەلەن ئالتن ,ئوردا دەولەتندە 1353 نچى يلدا يازلعان «مۆحەببەت نامە» ئيسملى ديوان بولعانى مەعلوم قابيعى، مۆندى ئەسەرلەر يازو بلەن قازان تاتارلارىنىڭ شەريح، موللا، سەيد وە تاليب شيكللىلەرى شوعوللەنگەنلەردر. ئيكنچى ياقدان قازان بلەن نق مۇناسەبەتدە بولعان قاسيملىلاردان قالما 17 نچى عەسر يازما ئەسەرلەر بار: قاسيمدا يازو بلەن شوعوللەنگەننى قازاندادا شوعوللەنگەنلەردر. ئوچنچىلەى قازان ئەترافندا ئەلئگە قەدەر تۆرلى نوسخەلەردە تاڭلا تورعان وە قايسى نامەلەر بار: تۆرلى قيسسالار بار، مەسەلەن «داستان چىڭگىزخان وە ئاقساق تيمور». نيهايەت قازان تاتارلارندا بر ياسالعان ئەدەبى وە ديوانى (كانسەليارسكى) تۆسلوبلى تل يارلقىن كورسەتوچى ساحيب گەرى خان زامانىسندان قالما بر «يارليع» بار. (1)

1) بو حاقدا يارلىقنى تابوچى سەيد واحيدىنىڭ ئايرم ئەسەرى چىعماچاق بولعاندان. يارلىقنى بو ييردە كيترميز.

ئەگەر ھشونىڭ ئۈستىنىدە قازان ئارتىندا روس وە تاتار ئاوللارى ياننىدا تاپىلا تۇرغان، عەرەبى ئايەتلەر وە ھەدىسلەردەن ھشۇنىڭ تاتارچا سوزلەر يازلغان قەبر تاشلارى وە بىك بۇرنغىدان قالغان وە ھقول يازماسى حالەتىندە يورى تۇرغان بر نيچە تاريخى حيكايە وە قيسسالارنى ئالساق. قازان خانلىغى دەورىندە ئەدەبى تىل وە ئەدەبىياتنىڭ برنى قەدەر بولغانلىغى كورىنە. كوبەن توگل گىنە تابلغان ساحيبگەرەى خاننىڭ يارليغىندا قازان خانلىغىندا ئالتىن ئوردا رەسمى تلى بلەن عوسانلى رەسمى تلنىڭ قوشلوندان عيبارەت بولغان بر كانسەليارىيە تلىنىڭ دە ياسالغان ھبولغانلىغىن كورسەتە. لاكين ھبو بابدا حازرگە ئەلى تاريخچىلار قولندا مەعلومات بيك ئاز؛ تزلەوچى وە مەنبەعلەرنى جيبوچى بولسا، ئەلى حالتە مانبريال تابىلاچاق. تاريخ عيلمى ئۈچۈن تاتار ئاوللارىندا، مەچت چورماللارىندا، ئيسكى يازما كيتابلاردا ئيفرات كوپ مەعلومەت وە مانبريال ياتا. لاكين بۇلار ئەلىگە قەدەر تزلەوچىلەرن كوتەلەر.

3ـ ئەسترحان خانلىغى.

ئەسترحان خانلىغى.

ئەسترحان شەھەرى ئالتىن ئوردا كوچلى واقتداتوق بولغان. ئانىڭ مۆھيم ئيقتيسادى ئورندا، ئازىيا، ھەم ياوروپا ــ ئيتاليان كالونىيەلەرنە ياقن تورووى ئارقاسندا ھبو شەھەر كوتەرنلب كيتكەن. لاكين تۈركلەرنىڭ داردانيلنى ئالولارى ئارقاسندا جەنوە ھەم وينيتسييە سەودەگەرلەرىنىڭ ئازوف وە قارا دىڭگزلەر بويىنداغى كالونىيالارى ئينقيرازغا يۈز ئوتقاچ، ئەسترحاننىڭ دا ئەھەمييەتى كيمندى. ھشونىڭ ئۈستىنىدە تاعى 14 نچى عەسردە ئاقساق تيمورنىڭ توقتامش خان بلەن سوعشرغا كيلگەن زاماننىدا ھبو شەھەر بيك زارار-

لاندى. لاكين ئالتن ئوردا تەحليل قلىنا باشلاعاچ ئالتن ئوردا زامانندا مۇندا «تەمير» ھبولب تۇرعان واسسال ئوزن مۇستەقيل ئيتب ئيعلان قلغب. ئەسترحان خانلغى تۈزلگەن. ھبو خانلق ئيسە تۈركلەر باسغورنىدا ئالو بلەن بۆتنلەى تۈركييە ھەم ئانىڭ واسساللى قرم خانلغى تەئسيرنە بيرلگەن. لاكين شولاى دا مۆھيم بر سەودە مەركەزى ھبولب قالغان. ھبو شەھەرگە ياقن جير وە ئيگنلەرنىڭ ئاز بولووى، بارى ئيدلنىڭ بەعزى قربلارندا ھەم ھبوزون ھسوزننىڭ بويلارنداغنا ئيگن وە باقچاچلق بلەن شۇغۇللەنو مۇمكين بولغانغا، ھبو خانلق سەودەگە تايانغان بر دەولەت ھبولب كيتدى.

ئيجتيماعى تۈرمۇش.

ئەسترحان دەولەتندەگى ئيجتيماعى تۈرمۇش، نەق ھشول قازان، نوعاى ئوردالارنداغى كوك ئيدى. سينفلاردا ھشولنوق، حالقنىڭ تۈرمۇشىدا ھشولاى ئوق بولغان. ھبو ئيل ئيران، تورتا ئازىيە كوك مۇسلمان ئولكەلەرنە ياقن تۇرغانغا كورە، مۇندا ميرزا، ئوعلان، بيكلەر بلەن برگە موللالار، خوجالار، شەيخ وە شەيخزادەلەر ئاتالغان روحانيلاردا قووەتلى بولغان. ئالار سەياسەت ئشىنە قاتنشالار؛ ئيدارە ئشندە دە عۆلاما بلەن ئەعيان ھزور ھرول ئويناعان. ئالار خانلارنى ئۈشترەلەر، چاقىرب كيتىرەلەر ئيدى. ھشولاى ئوق ئەسترحان، قرم وە نوعاى ئوردالارنە ياقن تۇرغانغا كورە، ئەسترحان دەولەتىنىڭ ئشلەرنە ھبو ئوردالاردا قاتنشالار؛ قرم، نوعاى پارتييا- لارى شاقناى نيزاعلارعا سەبەب بۇلالار ئيدى.

عۆمومەن ھبو خانلقدا ئاق سۆيەكلەرنىڭ سانلارى ئيفرات كوپ بولغان؛ 16 نچى عەسردە خانلقدا 500 ئاق سۆيەك ھئونەلى باشقا تاتار سينفلارى تورغانلقلارى مەعلوم.

ئیقتیسادی تۇرمۇش.

ـ ئەستىرخان دەۋلەتىنىڭ تۈپ ئەھالىسى تاتار-
لاردان ئىبارەت بولسادا، پايتەخت بولغان
ئەستىرخان (خاجى ترخان، ئازدرخان) شەھىرىدە
چىت خالقلاردان ئەرمەنىلەر، ئىرانلىقلار ھىندىلەردە تۇرالار.
تاتار كوبرەك سەودە بىلەن شۇغۇللىنەتتى. ئىلارنىڭ ئىقتىسادى تۇرمۇشى
كوبرەك سەودە بىلەن بولغان؛ چۈنكى ئەستىرخان 15 نچى
ئەسىرلەردا، 9 — 10 ئەسىرلاردىكى ئىتىل تورىنى توتادر ئىدى.
شەرق مالى ئەستىرخان ئارقىلى ياۋروپا، روسسىيەگە كىتە؛ قرمدا
كىلىپ تۇرناشقان ئىتالىيا (جەنوە) وە روم سەودەگەرلەرىدە كىلىپ
يوربلەر؛ ئۆز ماللارىنى كىتەرەلەر، شەرق ماللارىن ئالىپ كىتەلەر
ئىدى. ئەستىرخاننىڭ ئۆزىدە ئول زامان ئۈچىن مۇھىم مىقداردا
مال چىقا؛ ئول ئىسە بالق بولۇپ ئەستىرخاندا تۇتۇلغان بالق
روسسىيەگە ئۆزاتىلا؛ ئەستىرخانلىقلار قازان بىلەندە سەودە قىلالار ئىدى.
شولاى ئوق ئەستىرخان دەۋلەتىنىڭ ئەھالىسى ئىگىنچىلىك،
باقچاچىلىق بىلەندە شۇغۇللىنەدر ئىدى. ئەستىرخان ئىرەسى كوبرەك
قۇملىق ساخرا، تىستىپلەردەن ئىبارەت بولغانغا كورە، ئىگىنچىلىك
بىلەن كوپ شۇغۇللىنىپ بولمى: ئىدىل يىلغاسىنىڭ ئول ياغىنا ئاقىپ
تۈشە تۇرغان بوزان (Бузан) يىلغاسى ئىرەسىگىنە مۇنبىت
بولغانلىقدان كوبرەك ئول تورىدا ئىگىن چەچەلەر ئىدى.
ئەستىرخان ئورداسىندا ئەھالىنىڭ كوبچىلىگى كوچمە خالق
بولۇپ ئالار مال ئاسىراپ كۈن كۈرەلەر؛ لاكىن بو ئەھالىدەن
كوپ فايدا يوق، چۈنكى ئالار كوبرەك ئۇزلەرىنىڭ ئىرۇغ
باشلىقلارى بىيكلەرگە تابىع ئىدىلەر: ئەستىرخان خۆكۈمەتىنە ئاز
ئەھمىيەت بىرەلەر ئىدى.
ئەستىرخان خانلىغىنىڭ ئىكىنچى بر مۇھىم ئىقتىسادى تاياتچى
بولسا، ئورىيا بالقچىلىق بولغان. بو مال بر ياقدان روسسىيەگە

كىتە تۇرغان بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن دە 16 نچى ئەسىرنىڭ ئاخرىندە
ئەستىرخان روسسىيە قولىنە كرگەچ، روسسىيەدەن ئانگلىيە وە
گاللاندىيەگە كىتە تورغان ماللارنىڭ مۇھىملەرندەن برىسى بالق
يۇولدىزى (ئىكرا) بولغان.

4-نوغاى ئورداسى.

ئۇمومى مەئلۇمات.

13 نچى ئەسىردە ئالتىن ئوردا دەولەتىنە كرگەن بىيك كوپ قەبىلەلەر ئىچىندە نوغاى
ئورداسى دا بار ئىدى. بو ئوردا 15 نچى ئەسىردە وە 16 نچى
ئەسىرنىڭ ئورتالارىندا ئەھەمىيەت ئالىپ كىتدى؛ بو واقتقە
قەدەرلى بو خالق بىيك ئاز مەئلۇم بولغان. 15-16 نچى ئەسىرلەردە
ئىسە، بو خالق سەياسى جەھەتدەن قووەتلەنىپ كىتكەچ،
كورشىلەرى بىلەن مۇناسەبەت باشلاغانلار. 16 نچى ئەسىردە
نوغايلار ئۆزلەرى ئۈچ ئايرىم ئورداغا بولۈنەلەر؛ بو ئوردالارنىڭ
ھەر قايسى بر مەئلۇم جىردە كوچىپ يوريلەر. ئۆزلەرىنە مەخسوس
بىيكلەرى (كنەزلەرى) تاراقىدان ئىدارە قىلىنغانلار. بو خۆكمدارلار
بو ئاق سۆيەك مىرزا ھەم كنەزلەر، ھەممەسى دە، باشقا تاتار
ئوردالارىنداغى شىكىللى، چىنگىز نەسلىندەن بولغان ئىدىگەى
جنسندەن كىلە تورغان بولغانلار. نوغايلار ئۆزلەرى بر نىچە
ئورداغا بولۈنگەن بولسالار ھەم باشقا تاتارلار شىكىللى بۆلەر
بر بۈتىن دەولەت ياسى ئالماغانلار. شولارنىڭ برسى جايق
يىلغاسى بويىندا بولۇپ، بو يىلغانىڭ كاسپى دىڭگزىنە قويا
تورغان ئورنىندا ئالتىن ئوردا زامانىندا ياسالغان سارايچىق شەھەرى
دە بولغان؛ كاما بىلەن ئىدىل يىلغالارى ئاراسىندا ئىكىنچى بر نوغاى
ئورداسى بولۇپ، شولارنىڭ خانلارى بۈتىن باشقردستاننى ئۆز
قولىندا توتوپ، ئالاردان ياساق ئالىپ تورغانلار؛ بەزى مەنبە ئەلەرگە

بینانەن حەزرگی، ئوفا یانندا ئالارنڭ پای تەختلەری دە بولغان.
ئۆچنچی نوغای ئۆرداسی سبر ئۆرداسی دیب ئاتالغان.

نوغایلارنڭ تۇرمۇشی، شۇغۇللەری.

نوغایلار کوچمە خالق بولغانلقلارندان ئالارنڭ شۇغۇللەرندە کوبرەك مال ئاسراو بولغان. ئالار ئاتلار ئۆسدرەلەردە، ئالارنی یراق جیرلەرگە ئیلتب ساتالار. بەعزی واقتدا نوغایلار مەسکەوگە ئیللی مڭ باش ئات کیترەلەر ئیکەن. ئاندان باشقا ئالار مۆگزلی مال هەم دۆیەلەر ئاسریلار، مۆگزلی مالنی قازانغا کیترەلەر، ئەمما ئاتنی قازان توشکەج، کوبرەك مەسکەوگە ئیلتب ساتالار؛ بەعزی واقتدا مەسکەوگە قویلاردا کیترەلەر ئیدی.

بەعزی نوغایلار بر ئازغنا ئیگنچلك. باقچاچلق بلەن شۇغۇللەنەلەر. سارایچق یانندا ئالارنڭ ئیگنلکلەری، بولب کوبرەك بۇدای چەچکەنلەر. نوغایلارنڭ ئیگنچلك بلەن شۇغۇللانوچلەری بوواش مال ئاسراب تۇروچلاری ئیسە هەر کوچمە خالق کوك ئیغرات سوغشچان بولغانلار.

بەعزی نوغایلار سەودە بلەندە شۇغۇللەنگەنلەر. بۇلاری ئیسە سارایچق کوك مەرکەزیەرەك جیرلەردە، هەم بۇلاری ئۆستندە تۇرالار، ئالارنڭ حۆکومەتلەری سەودە مالندان پوشلینا ئالالر ئیدی. بو ئشلەر بلەن ئالنی تۇردا داعی کوك داروغالار شۇغۇللەنەلەر ئیدی.

قالادا تۇروچی نوغایلار «یۇرت نوغایلاری» کوچب یۇری تۇرغان نوغایلار «ئۆلۇس» نوغایلاری دیب ئاتالالار ئیدی. کوچمە نوغایلار قش کۆنی جلراق ئۇرندا، کاسبی دیڭگزی بویندا، تۇرب جەی کۆنی ئیدل هەم جایق بویلارندا کوچب یۆرگەنلەر. کوچب کیلە تۇرغاچ ئالار کاما (چولمان) یلغاسینا قەدەر قازانغا چاقلی کیلب جیتکەنلەر.

دین.

نوغایلارنڭ دینلەری ئیسلام دینی؛ ئالارنڭ دا موللالاری حۆرمەتلە بولب بیکلەرنڭ یاقنلارنی، دوستلارنی حیسابلانغانلار. بو خالق ئۆزلەری کوبرەك کوچمە بولسالاردا، قەبرلەرنڭ ئۆستندە تربە (کیشەن) لەر سالرغابار انقانلار. عیلم ئۆیرەنۆگە نوغایلار کوبرەك قرمغا بارالار، چۆنکی قرم تۆرکیە قولندا بولغانلقدان ئاندا مەدرەسەلەر کوب ئیدی: بیگرەکدە باقچا سارای قرم خانلقنڭ عیلم مەرکەزی حیسابلانادر ئیدی.

نوغایلارنڭ ئیجتیماعی، سەیاسی تۇرمۇشی.

نوغایلار ئروع تۇرمۇشی بلەن کۆن کورەلەر، ئالارنڭ ئوردالارنڭ باشندا بیك (کنەز) تۇرا. ئانڭ بالالاری، نەسلدەشلەری میرزا ئاتالالار ئیدی: (1) ئەگەر بیك ئولسە ئانڭ ئروغنداغی ئیك قارت کشی یە ئیسە ئۆز، ئۆلۇ تۇرا. بیك تۇزنڭ ئروغداشلاری ئاق سۆیەکلەر ئاراسندا «ئاتا» یە ئیسە «ئۆلۇغ برادەر» حیسابلانب، باشقالاری بیکنڭ «ئنلەری» حیسابلانغانلار. میرزالارنڭ دەرەجەسی ئالارنڭ قارتلق بەشانکلەری بلەن، بولب، قارت میرزانڭ حۆرمەتی ئارتغراق بولغان. بیك ئۆزی قش کۆنی سارایچق شەهەرندە تۇرغان.

هەر بر میرزانڭ مەخسوس ئۆلۇسی بولا، بو ئۆلۇسدە ئیسە عادی نوغایلار، یە ئیسە ئۆزلەرنڭ تەعبیرنچە «ئۆلۇسن

1) زوروراق دەرەجەلی بیك لەرنی «ئۆلۇ» دیب ئاتاغانلار، بو ئۆلۇ بیك نوغای ئوردانسنڭ باشی حیسابلانا؛ ئانڭ قول ئاستندا، شول ئوق ئاق سۆیەکلەردەن بر کشی ئاتق، بولب قرمداغی کبك «نورالدین» دیب یۆرگەنلەر. شولای ئوق نوغای ئوردانسندا یۆرۆنعی نەسلەدن تۇغان «قاراچی» ئاتالا تورغان قرم وە قازانداغی کبك ئاق سۆیەکلەردە بولغان.

كىشىلەرنى» تۇرالار ئىدى. ئەگەر مىرزا ياخشى بولۇب ئانى
خالق سۆيسە، ئانىڭ ئۆلۈمى زور بولا ئىدى: دېمەك مىرزالارغا
بويسۇنو بر دەرەجە خالقنىڭ قولىدا بولغان. بەعزى ئۆلۈسلار
قايسى مىرزالارغا وەراسەتەن (ئانادان بالاغا) دە كوچكەن.
بېكنىڭ مىرزالارغا مۇناسەبەتى حاكىمىيەتى بر مەعلوم رامكاغا
قويلماغان. ئەگەر عەيرەتلى وە تەدبيرلى بېك بولسا، ئاكار مىرز-
زالاردا، خالققە ياخشى بويسۇنالار. دېمەك نوعايلارنىڭ ئىجتىماعى
تۇرمۇشىدا بر نى قەدەر خالقچىلىق ئەساسى ساقلانغان بولغان.
بو ئىش هەر بر كوچمە خالقدا بولا: بېك بيت ئول عەسكەرى
قوماندان: چۈنكى نوعاى خالقى كوچمە خالق بولغانىغا كورە
كوپ مەك سوعش: تالاو بلەن يەشەگەن. ئەمما مۇندى جەبانىدە
قومانداننىڭ عەيرەتى، سوعش ئىشىدە ئۇستالىعى شاقتى ئەھمى-
يەتلىدر. ئەگەر ئىندى بېك مۇندى كىشى بولماسا، ئانىڭ تەبە-
عەلەرىدە، مىرزالاردا باشقا بر ئۆلۈسنىڭ بېگىنە بارىب تابىع
بولالار، شوكار خزمەت ئىتە باشلىلار: يە ئىيسە قرم، قرعز تورەدا-
لارى كوك نوعايلارغا قەردەش بولغان باشقا قزوك تورەلارىنا
قوشلالار ئىدى. شونىڭ ئۈچۈن نوعاى بېك لەرىندەن برسى روس
چارىنا: «بزنىڭ خالق قردا تورا. قالالار يوق، خالقنى ئىتوتب
بولمى» دىب ئۆزىنىڭ حاكىمىيەتىنىڭ ئازلىعىدان زارلانغان ئىدى.
شوندى حالەت خوكوم سۆرگەنگە كورەتە

ئۆرلى سىنفلارنىڭ بر برسىنە مۇناسەبەتلەرى:

كوب واقتدا بېك-
مىرزالار، قارا خالقدا
لەرىنە قارشى قورال كوتەرب ئىختىلال
چقارالار. بۇتۇن تورەداعا عائىد مەسئەلەلەر
حاقىندا بېك (كنەز) ئۆزىنىڭ تروعداش ھەم جېبت جنسىدەن بولغان
مىرزالار بلەن كېڭەشەرگە تىيىش: قەرار بېك تارفىدانعىنا ئوقول-
مەلكى بۈتۈن ئۆزدا ئىسمىدەن چقارلادر ئىدى. بېك مۇھىم مەسئە-

لاردە. مەسەلەن: سوعش ئېلان قىلو، بر بر ئىل بلەن مۇئاھەدە وە
سۆزلەشۈم ياساو شەكىللى ئىشلەردە بېك مىرزالار بلەنگىنە كېڭەشب
قىلمى. مۇندى واقتلاردا ئۇل ئۆلۈسنىڭ ئاق ساقاللارى، قارتلارى،
بايىراق كىشىلەرى بلەندە كېڭەشەرگە. ئالاردانىدا رۇخسەت ئالرعا
تىيىش ئىدى. مەسەلەن: برو اقتنى بر بېك (كنەز) روسىيە بلەن
سوعشىرعانوبىلاب شوندى خالق وەكىللەرن چاقرعان ئىدى. لاكىن
وەكىللەر مۇنگار قارشى كىلب. سوعش بولامى قالغان ئىدى. بەعزى
واقتدا نوعايلارنىڭ جيينلارندا «تارا سۆيلەك» عادى فەقىر خالقنىڭ
تاوشىدا كوچ ئالب كىتكەن. مەسەلەن بر واقتنى قارا خالق
ئىشكە قاتنشب قرسما ئىلچى جيبەرۈدەن بېكنى تىيعانلارى مەعلوم.
قازانداعى كوك نوعايلاردا قاراچىلار، ئوعلانلار بولب ئالارنىڭ
دەرەجەسى باشقا مىرزالارغا قاراعاندا يوعارى بولغان.
دېمەك هەر بر سىنىق نوعايلاردا ئىشكە قاتنشالار: لاكىن بو سىنىف-
لارنىڭ بر برسى بلەن ئىقتىسادى مەنفەعەتلەرى برگە تورى
كېلمەيدر ئىدى: بېك ئۈچۈن كورشىلەرگە دەفعەتەن هۇجوم قىلب،
ئەسىر ئالب، ئۇل ئەسىرلەرنى كاسبى دېگىزنى ئارتنداعى
ئىللەرگە ئىلتب ساتو فايدالى: ئەمما بەعزى مىرزالار سەودە بلەن
شۇغۇللەنب عۆمر ئىتكەنگە، بېكنىڭ سوعشاسى كېلگەن ئىللەرى
بلەن دوست تورالارنى كېلەدر ئىدى. شونىڭ ئۈچۈن روسلار
هەر واقتدا بېكلەرگە قارشى، ئالارنىڭ تەبەعەلەرى بولغان مىرزا-
لارنى قوزترب ئالارغا قورال، مۇلتق، توب حەتتا عەسكەر بېرب
تورالار. كوب واقتدا كنەز بلەن مىرزالار ئاراسىدا نىزاع بولب
تورا. قارا خالقدا مىرزالار بلەن كورەشەلەر، ئەگەر مىرزا
خالقنى قىسسا، قەھرلى باشلاسا، خالق ئانى تاشلاب كىتە هەم
شونىڭ بلەن مىرزالارنى ئابترالا. چۈنكى مىرزالارنىڭ هەر
قايسىنىڭ ئۆزىنە كورە عەسكەرى بولا، ئەگەردە خالق باشقا مىرز-

زالارعا كيتسه، به تبسه باشقا ئۆلكىگه كيتسه، ميرزالار ئيكن
قولسز ببولب قالالار ئيدى،
نوعايلار مەدەنىيەتدە بيك توبەن بولعانلار.
نوعايلارنىڭ مەدەنى ئالار 16 نچى عەسردە ئوزلەرى قالالار
سالا، نيستيحكاملەر ياسى بلمەگەنلەر. مۇندى دەرەجەلەرى.
ئش ئوچن ئالار ئۇستالارنى مەسكەودەن كيتىرەلەر. شولايوق تيمر
كيبيم،سوعش بورنگى (Шлем) قلج شيكللى نەرسەلەردە چيتدەن
كيلگەن. مىلتق، توب كوك قورااللار كوبرەك مەسكەودەن كيله. جەيگن
قشقى كيبيملەر، كيىملك تولالار، كاعەز، قارا ساوت، مۇهر، بوياو،
نيمەر، ئاراق، چاتر شيكللى نەرسەلەردە چيت ئيللەردەن. كوبرەك
مەسكەو پادشالقىندان، كيله ئورعان بولعان. ئالدا ئەيتلگەنچه
عيلم مەعاريفدە، مەكتەب ،مەدرەسه شيكللى نەرسەلەردە نوعاي-
لاردا يوق، ئالار عيلم ئالرئوچن قرمعا يۆرگەنلەر.
نەتيجه. بو سۆيلەگەنلەردەن كورلەكى. نوعايلار هەم
ئيقتيسادى هەم ئيجتيماعى جەهەتلەردەن قازان وە ئەسترحان
ئوبۇشمالارندان ئارتدا قالعانلار. ئالارنىڭ جەعرافى مەوقيعلارى
نوعايلارنى برگه جيىب بر دەولەت ياسارعا ئيرك بيرمەگەن.
ئوروع-پاترپارحات ئورمۇشنى ئالاردا شاقتى كۆچلى رەوشدە
ساقلانب قالعان. شولاى بولسادا بز نوعايلاردا ،بو ئورمۇشدان
فيئوداليزمعا ئابا ئاتلاونى-كورەبز. شيكسز بز ئالارنىڭ ئيجتيماعى
ئورمۇشندا فيئوداليزمنىڭ بيك كوب ئۆقتالىن سيزەبز، لاكين
بۇلارداعى فيئوداليزم ئوزلەرنە، بەعنى كوچمە حالق تفكار مەحسوس.
قازان، ئەسترحان، نوعاى ئوردالارى ئورا-
،بو ئوردالارنىڭ بر سندا مۇناسەبەت بر مەعلوم رامكاعا
برسنه مۇناسەبەتى كرمەگەن، ئالاردا بر سەياسى ئاڭ، ئيتتيفاق
ديگەن نەرسه يوق ئيدى. دۇرست بەعزى واقتدا قازاندا

ئەسترحان حانلارى نەسلندەن كيله ئورعان حانلار بولا هەم
،شول واقتدا قازان بلەن ئەسترحان ئيتتيفاق ياسيلر ئيدى.
ئەگەر نيندى قازاندا قرم حانلارى گەرەيلەر نەسلندەن كيلگەن
حانلار بولسا، ،شول واقتدا نوعايلار قازانعا دۇشمان بولالار، چۆنكى
نوعاى ميرزالارى كوبنسنچه گەرەيلەرگه دۇشمان ئيدىلەر.
ئلگەرەك قازاندا ئولوع مۇحەممەد چنلسى حانلق سۆرگەندە
ئەسترحاندا ئالانن ئوردا حانى كچك مۇحەممەد حان چنلسى حان
بولعاندا، قازان ئەسترحان ئوردالارى بر برسنه دۇشمان بولالار:
چۆنكى ئولوع مۇحەممەد، كچك مۇحەممەدلەر بلەن بر برسنه
دۇشمان ئيدىلەر؛ شونىڭ ئوچن ،بو ساللالەردە ئوروع دۇشمانلقى
حۆكۆم سۆرە ئيدى. شولاى ئوق قازاندا نوعاى ميرزالارى
چنلسندەن بولعان حانلار حۆكومەت سۆرگەنده. قازان بلەن
ئەسترحان ئاراسى سووق بولادر ئيدى. قەبيلەچلك وە ئوروع
دۇشمانلقى مەسەلەسنه ،بو ئوردالارنىڭ حۆكومەتلەرى كوبرەك
ئەهەمييەت بيرەلەر. شونىڭ ئوچن ئالار ئالارنى كيلب باسقان
مەسكەو تەجاوزى سەياسەتنىڭ يۆزرەن كورميلەر ئيدى، ،بو
زاماندا ئوردالارداعى حاكيم سينفلاردا ميللييەت ئاڭى دا يوق
ئيدى. چۆنكى ،بو حالق وە ئوردالارداعى حالق قەبيلەلكدەن
ئەلى ميللييەتكه كوچه ئالماعانلار ئيدى. شولاى ئوق بولاردا
ئەلى دينى تويعى دا جونلەب يوق، چۆنكى ،بو 16 نچى عەسردە
ئالار مەدەنيەتدە ئاعى دا ئارتقا كيتكەنگه. ئالدى تويعى ئوچن
بر ئاز بولسادا ئاڭ-بلم كيرەك بولعانعا. تويعى دا بارى عولاما-
سندا اعقنا بولسا بولعاندر. مەسەلەن. بيكلەر، ميرزالار، ئوزلەرنىڭ
سەياسەتلەرنه ئورى كيلسه مۇسلمان روحانيلارن ئوتروده نده
ئارتميلار ئيدى.

5 – سىبىر ئورداسى.

سىبىر ئورداسىنىڭ ياسالۇوى.

– چىنگىز ئوزىنىڭ ئىمپىرىيەسىن ئىدارە
ئۈچۈن ئوغۇللارىنا بولگەن چاغدا غەربى
سىبىردەگى ئوب (Обь) يلغاسى ۋە ئانىڭ
تارماقلارى ئىرتىش، توبىل يلغالارى بويلارىدا بوتىن شەرقى
ياوروپا بلەن برگە ئۇلۇغ ئوغلى جوجىگە تيگەن: شونىڭ ئۈچۈن
ئالتىن ئوردا دەۋلەتىنىڭ كوچلى چاغلارىندا ئورالنىڭ تگى ياغىدا
ئاتلقى بولغان. لاكىن بو ئالتىن ئوردا زاغىيفلەنە باشلاب، ۋاق
– ۋاق ئوردا – خالق ۋە قەبىلەلەرگە بولۇنە باشلاغاچ، ئورالنىڭ
تگى ياغىن ئىدارە ئىشى ناچارلاندى. ۋاق تيبەك قەبىلە ۋە ئۇرۇغ
باشلقلارى ۋاق ميرزا ۋە خانزادەلەرنىڭ هەر قايوسى ئوزلە–
رىنىڭ جيرلەرن ئوزلەرى بيلەب، نوغاي ئورداسىنداغى توسلى
ئورا باشلادىلار: لاكىن 15 نچى عەسردە بر سەياسى ئويۇشما
ياسالب، شول جيرلەرنى بر قولغا – بر ئىدارەگە كورگە
ئۇمتىلو توۋا باشلادى. خالقنىڭ ئوترافلى تورمۇشىنا ئوبرەنە
بارووى، سەودە ۋە سانار ئوچىندە نرسەلەر ياساو هۇنەرىنىڭ
تووىدا بر قۇۋەتلى حاكىمىيەت ۋە بر سىياسى ئويۇشما ياساۋنى
تلبلەر ئىدى. شوشى ئىقتىسادى سەبەب ئىندى 15 نچى
عەسرنىڭ ئورتاسىندا سىبىر ئوردا–ن رەئىسە خانلىقى دىگەن
بر دەۋلەت توردردى.

خالق.

– ئورالنىڭ تگى ياغىندا، ئوب يالغاسىنىڭ
ئورتا ئاغزىندا ۋە ئانىڭ تارماقلارى ئيرتش،
توبىل ئيشم سولارى بويندا يالانلاردا بۇرۇنغى زامانلاردا بىرن
جنىسىدەن بولغان ئاستياك ۋە باشقا قەبىلەلەر كون كورگەنلەر.

لاكىن 13 نچى عەسردا ئورتا ئازىيادا بولغان ئىنقىلاب، يەعنى
بۇيۈك تاتار – مانغول دەۋلەتى ياساو مۇناسەبەتى بىلەن ئالماشنولار
ئوتدى. تورك قەۋملەرى جەنوبدەن شيمالگەرەكىدە منب تارالدىلار.
مۇنە شول چاغدا بر تورگم تورك قەبىلەسى كىلب بو ئورنلارنى
ئىشغال ئىتلدى. سونگرا بولار شوندا باقن جيرلەردە كوچب
يورگەن قرغز ۋە نوغاي تورك لەرى بىلەن قوشلب سىبىر
تاتارلارى دىگەن بر خالق ياسالدى. تگى جيرلىن فينلەرنىڭ
بر كيسەگى تورك لەر بلەن سوغشلاردا جيگلب، شيمالدەگى
تايغا ۋە بالقن ئورمان، ساحرالارغا كوچدىلەر، بر كيسەگى
زامانىنىڭ ئوتووى بلەن ئوزلەرنىڭ قاراغندا مەدەنىيەرەك توركلەر
بلەن قوشلب تللەرن يوغالتدىلار، تاتارلاشدىلار. سونگرا 14 نچى
عەسرلەردەن باشلاب سىبىر ئولكەسىنە ئورتا ئازيادان تاجيك
ۋە سارت كىبك مەدەنىيەتدە يوغارى، سەۋدەگە ۋە هۆنەرمەند
خالقلار كيلدىلەر. بولار تاتارنىڭ خالقلار ئچندە توروب، ئالار
بلەن ئالش بيرش ياساب؛ ئوزلەرنىڭ بايلق ۋە مەدەنىيەتلەرى
ئارقاسىندا جيران تاتار ۋە فينلاردان فايدالانو ئوچون كيلدىلەر.
بولارنىڭ ئچندەن سىبىر تاتارلارنىڭ بورژۇواسى كىلب چقدى.
مۇنە شولاي ئىتب سىبىر ئورداسىنىڭ خالقى ياسالدى.

ماددى مەدەنىيەت.

– سىبىر تاتارلارى كىلگەنچە ئوك
شول ئورنلاردا توزغان فينلار شاقتى
درجە مەدەنىيەتكە جيتكەنلەر: شەهرلەر
ۋە تيستيحكاملار سالا بلەلەر؛ بولان كيك حەيوانلار ئاسرىلار،
تورلى ريوشتەگى قورالار بلەن بالق ۋە حەيوان ئاولى بلەلەر.
حەتتا كيچەرلىك باشقالارلاردا ياساب ئوزەر ئيتەلەر ئىدى. لاكىن تاتارلار
ئىندى بو فينلاردان ئالدراق بولغانا، مونىدا مەعلوم بر
ماددى مەدەنىيەت ئيەسى ۋە شول مەدەنىيەتنى كىنگەيتوچى رولن ئويناب

كيلدىلەر: بۇلار ئوزلەرى بلەن برگە ئاو، بالق ،تونو، مال ئاسراو،
ئيگنچلك، ئورلى كبرەك يارار نەرسەلەر ياساو هۆنەرلەرن هەم
سەودە كيترەدىلەر. مۆنە بز حەزر سيبير تاتارلارنىڭ ماددى
مەدەنييەتلەرنىڭ هەر بر تورلىسنە كوزنبزنى يۈرتب چىعىق.

ئاو وە بالقچلق.

— شىمالدىرەك ياتقان تورمانلى هەم سازلاملق تورنلارنىڭ تاتارلارى قوشلار، ياخشى تيرىلى جەنلكلەر هەم ئيرى
قر كۆيكلەرى ئاولاب تركلك قىلالار: مۆنىڭ ئوچن ئورلى ،زورلقدا
ئوق، جەيەلەر، قابقنلار هەم ئوچلى راگاتينا ئاتالغان قورالار
ئيستيعمال ئيتەلەر ئيدى. تاتارلاردا بالقچلق بيك تەرەققى
ئيتكەن بولغان. سيبيرنىڭ كوللەرى، يلعالارنداغى ئيفرات
كوب بالق تاتارلارغا ياخشى رىزق بيرگەن. بالقنى تاتارلار
قارماق، مەحسوس سوزيگى، جەتمە وە باشقا ئورلى ئەسباب بلەن
ئوتالار ئيكەن.

مال ئاسراو.

— ،توبل، ئيشيم بلەن ئيرتش يلغالارنىڭ ئورتا ئاغۇملارنداغى كيڭ دالالار
— حەيوان مال ئاسراو ئوچىندە بيك مەعقول تورنلار ئيدى. تاتار
لارنىڭ ئيك كوب ئاسرى تورغان ماللارى جلقى بولغان: شونىڭ
ئوچندە حەزرگى كۆندە بۈرۈنغى ئاول، قالالار خەرابەلەرنىڭ
تورنلارن قازغاند ئات ،ئزبروينى كوب تابىلا. شولاى ئوق
قوى ئاسراغانلارنا دائير مەعلوماتدە بار. ئەمما سيبير —
ئوگز شبكتلى مالنى ئاسراولارى تاريخقا مەعلوم توگل.

ئيگنچلك.

— ،توبل هەم ئيرتش بويندا ئيگن ئوگا تورغان تورنلاردا تورغان تاتارلار
ئيگنچلك بلەندە شۇغۇللانەلەر بولغان. بۈرۈنغى ئاول وە قالا
خالدقلارن قازغاندا سوقا تيمرلەرى، تۇما تشلەرى كوب

تابىلا. شولاى ئوق روسلار تاتارلار بلەن سوعش زامانلارندا
ئيسكى خوجالارى تاشلاب چىققان شەهەرلەردە روسلار بيك
ئيكمەك زاپاسى تابالار ئيكەن. ،توب يلعاسنىڭدا ئورتا ئاغۇمندا
تورغان تاتارلاردا ئيگن ئيگەلەر ئيكەن.

كەسب شۇغەر.

— مال ئاسراو، ئيگن ئيگو بلەنگەنە تاتارلار
قەناعەتلەنەگەنلەر. ئالار تورلى نەرسەلەردە
ئشلى بلگەنلەر. بالتا ئشى، چولمەك ياساو، تيمرچلك هۆنەرلەرى
بلەندە شۇغۇللانگەنلەر. تيمردەن چوين قۆيو، باقردەن تورلى
نەرسەلەر ياساو: پچاق، قايچى، بز، ئوترگى، بالتا، يۈزاق،
شبكتلى ئەبيرلەر ئشلەگەنلەر.
،بوئشلەردە، چوكچلەر، ئيگەولەر، تاش قايراقلار، ئيستيعمال
ئيتكەنلەر: حەتتا مۆندى نەرسەلەر ياسارغا كيرەكلى مەعدەنلەر -
ئىدە تاتارلار ئوزلەرى جيردەن چىغارغانلاردر، ديب ئويلانا.

سەودە.

— سيبيريا تاتارلارى ماددى مەدەنييەتدە
ئوزلەرنىڭ كورشلەرى بولغان فين
قەوملەرندەن ئوسدەرەك ئيدى. ئالار ،بو نەرسەلەرنى ياساب
ئوزلەرى ئيستيعمال قىلو بلەنگنە هەم ئيگنتىدە، ئوزلەرى
ئالشاو بلەنكنە. ياخشى ئاتلارنى ئوسدرب ئوزلەرى ئاتلانو
بلەنگنە قەنەعەتلەنمەنلەر: ئالار ئوزلەرنە كيرەكدەن ئارتقىندا
ئشلى باشلادىلار. ئوزلەرى ئشلەگەن تيمر نەرسەلەرن تاتارلار
ئالمنەكلەرگە (بر فين قەبيلەسى) ئيلتب، ئالاردا كوب بولغان
جەنلك تيرىلەرنە (ميحلەرگە) ئالماشدرالار ئيدى. شولاى
ئوق ئارتق ئيكمەكلەرندە ،شول ئوق خەلقلارغا بيرب ئالاردان
جەنلك تيرىلەرى كبك خام تدشيا (сырой материал) ئالغانلار.
سيبير تاتارلارنا چيتەندە مال كيلب تورغان: بۇخارادان
ئالارغا ئالمل تاشلار. قورچ قلچلار. تورلى ماىق ماتيريەلەر،

ئەمما قتايدان فەعفور (فارفور) ساوت سابا، جفدك ماتېرىيەلەر كىلگەن.

شەھەرلەر. — سەودەگەر، بازارگانلار، هۈنەرمەندلەرنىڭ تورا تورغان ئورنلارى شەھەرلەر بولغان. بو شەھەرلەرنىڭ كوبىسى ئەلى تاتارلار كىلمەس بورۇن ئوق ياسالغان بولسالاردا، تاتارلار ئيشلەتكاملەر ياسارغا ئويرەنب كيلگەنلكەن. ئالارنى بر مەعلوم فورماعا قويغانلار هەم سانلارندا كوبەيتكەنلەر.

تاتارلار شەھەرنى «تورا» ديب، شول شەھەرلەردە توروچىلارنى «تورالى» ديب يۆرگەنلەر. تورا بلغاسى قريبندا يانچينا؛ چينگى تورا، توبل وە ئيشيم سولارى بويندا ئيسكى يەئيسە سوڭرا سيبير ئيسملى شەهەرلەرى بولغان. رۇس وەقايع نامەلەرى تاتارلارنىڭ ئون بيشلەب شەهەرلەرى بولغانن بلدرەلەر. (باولو تورا، تارخان قەلعە، قزل تورا، قوللارا، بالىم، سوزغاتورا، بيسيك تورا، مۇحەممەدقول؛ ئاتنيكين، قاسيم تورا، قاراچين شەھەرلەرى بولغان. (١)

تاتار شەھەرلەرى يلغا بويندا، قازان شەهەرى تۆسلى بيك بار باشندا بولب سۆزەگەرەك بولغان ياقلارن بر نيچە قات تور بلەن ئەيلەندرب ئالغان بولغان. شەهەرنىڭ ئچى ئاغاچ قويما بلەن ئەيلەندرب ئالنغان بولب، شونڭ بر نيچە جيرندە قاپقا ياسالب، تور ئارقلى چىنارغا كوپرلەر ياسالغان بولغان. شەهەر ئوزى نۇر بولمىچا بيش يوز بلەن جيدى يوز مۇرەببەع سازين بولغان. شونڭ ئچىن ئاندا عەسكەر، حۆكومەت ئەهلى، سەودەگەرلەر ئالارنىڭ مالارندا بولب، ئەهلى شەهەر تيرەسندەگى بيستەلەردە ئاوللاردا

(١) بو ئيسملەرنىڭ تاتارچا نيچك ئاتالغانى بلب بولمادى.

تورغانلار، فورتنچ بولسا شەهەرگە كيلب سيتندا تورغان بولغانلار.

تورمۇش. — بو شەهەر وە ئاوللاردا، بيستەلەردەگى يورتلار نارات، قاراعاى يەئيسە چرشى كبك بورەنەلەردەن سالنغان بولغان. تەرەزەلەرى قارتندقدان ([illegible]) دان. ئيشكلەرى ئاغاچ بولب تيمر يەئيسە باقر توپسالى بولغان. ئيشككە قويلغان بيكلەرندە تيمردەن حەيوان سوراتندا ئيشلەنگەن بولا ئيكەن. ئاوللاردا يورتلار كچرەك، حەتتا كوب جيردە قۇلغالاردان ياسالغان بولب كوچرب يۆرتورگە ئوڭايلى بولغان. چونكى حالق بۆتنلەي ئوك ئوترالقلى تورمۇشقا چعب جتمەگەن بولغان.

هەر ئۆينىڭ ئچندە ئوچاق (يەئيسە چوال) بولب كيرپچلەردەن سالنغان بولغان. ديوار قربلارندا سەكىلەر هەم ساندقلار قويلغان بولغان. ساوت سابا نيسە چويىن قازان، باقر قومغانلار، توزلى هەندەسى رەوشدەگى بيزەكلەر توشرلگەن چولمەكلەردەن عيبارەت بولغان. بايلارندا ئيسە ساوت سابا قتاي نفيس بولغان. شول ئوق ئۆيدە يارما تارتو ئوچن قول تگرمەنى بولغان؛ كيىملەرى، ئيسە يۆرۈنتى بولغان. قازان تاتارلارنڭ تۆسلى بولغان. تابلغان بلدرك، بالداق، ئالقا، يوزك شيكللى نەرسەلەر شونى كورسەتەلەر.

سينفلار وە ئالارنىڭ كورەشى. — بالىقا تاتار جەمعيەتلەرندە كورگەنبزچە، سيبير تاتارلارندا بر برسندەن بيك ئايرلغان ئيكى كيسەككە بولنگەن ئيدى.

توبەن سينف ئاوچى، بالقچى مال ئاسراوچى، كوتوچى، ئيگنچى هونەرچى (بالتا ئوستاسى، تيمرچى) لەردەن عيبارەت بولغان. يوغارى سينفنڭ باشندا حان، ئاندان فالا سولتان، بيك مورزا هەم سەيدلەر بولغان. سوڭى سينف سەياسى ياقداندا، بايلق

جەمەتىندەندە توبەن سىنفدان ئۆستىدە تۇرعان. بيكلەر، مۇرزالار بر قەبىلە بەئيسە ئروعنىڭ باشندا تۇرعانلار، ئىدارە ئىتكەنلەر. ئالارنىڭ قايسى مەجكەم شەھەرلەردە تۇرب زور جيرلەر وە كوب توبەن سينف حالقنى بيلەب بر قابىرم مۇستەقيل پاتشالار شبكەللى تۇرالا، حەتتا حانلارعادا بويسنمى تۇرعان بولعانلار.

روس وە قايم نەويسلەرنىڭ بلدرووينە كورە توبەن سينف بلەن يوعارىلار ئاراسىندا بيك قاتى سينفى نيزاع وە كورەش بولعان. ئانىڭ سەبەبى ئيسە ميرزا وە بيكلەرنىڭ توبەنگى سينفلارنى قسولارى، تالاولارى بولعان. شونىڭ ئۆچندە ئالار بابلارغا وە حوجالارىنا قارشى قووب برنيچە مەرتەبە سوعشقا- نلارىندا مەعلوم.

چيكلەرى. — سيبير حانلىغى شاقنى زور بردەولەت ئيدى. عەربدە ئانىڭ چيكلەرى ئورال تاولارىنىڭ شەرقى ئيتەكلەرى. شيمالى چيكلەرى تورا يلعاسىنىڭ باشندان باشلانا؛ شەرقتە ئايا ئيسە 58 دەرەجە عەرزى شيمالگە قەدەر سوزىلادا، ئەمما جەنوبدەن كيك ساحرا بولمانغا برمەعلوم چيكلەرى يوق ئيدى. لاكين جير زور بولسادا حالق سيرەك وە ئاز بولعان.

6 — مەسكەو سەودە كاپيتاليزمى بلەن تاتار فيئادالىزمنىڭ كۆرەشى وە ئانىڭ نەتيجەسى.

مەسكەو دەولەتىنىڭ ئۆسووى.

ئالتىن ئوردا دەولەتىنىڭ ئىنقىرازغا يوز تۇتقان چاغى مەسكەو كنەزلىگىنىڭ ئوسووى بلەن برگە تورى كيلە: ئالتىن

ئوردا واقلانب. واق حانلارعا بولنب. مەركەز زاعيفلەمگەن چاقدا! بۇتن وبليكا روس حالقى مەسكەو كنەزلىگى تيرەسنە جيبلا.باشلاعان. مەسكەو كنەزلەرى باشدا ئالتن ئوردا حانلارىنا تەربلكە تۇتب، ئالاردان ياساق جييو حوقوقن ئالدىلار؛ سوڭرا ئالتن ئوردا حانلارى مەسكەو كنەزلەرن ئۇلوع كنەز دەرەجەسنە منگردنلەر؛ ئالارعا هەر واقىدا. باشقا كورشى روس كنەزلەرى بلەن كۆرەشلەرندە بولشلق قلب تۇردىلار. نيهايەت ئالتن ئوردا بىتلب تاتار حانلغى برلگن يوعالتب. واق حانلقلارعا بولنگەن چاقدا مەسكەو روسيەنىڭ وبليكا روس قەومى تۇرا تۇرعان ئورنلارن ئوز قولنا كرتب بتردى. ديمەك روس فيئادالىزمنىڭ سەياسى باعى بو 16 نچى عەسردە بتدى. تابيعى، مۇنىڭ بتۇوينىڭ توب سەبەبى ئيكانوميكادا ئيدى. بو زاماندان ئيلدى روسيەدە تاوار حوجالغى توعان. شەهەرلەر ئوسكەن. ناتورال حوجالق قاقشاعان، بازارلار پەيدا بولعان ئيدى. ئچكى سەودە تووى بلەن برگە 16 نچى عەسرنىڭ يارتمندا پولشە، شويەسيە ئارقلى تشقى سەودەدە ئازعنا ياراتلا باشلاعان؛ مەسكەو زور بازارعا ئەيلەنگەن ئيدى. ئەووەلى ياوروپاعا ئيراندان كيلە تورعان ماللار، بۇن، ئاتلى ئيسلى نەرسەلەر، دارولار هەممەسى دە تۇركيە ئارقلى تارابزون. ئيستانبول بورتلارندان ياوروپاعا ئوزاتلادر ئيدى: ئەمما 16 نچى عەسردا 1502 يلدا ئيران توپراعندا بۇتن ئيراننى جيب، سەفەديلەر سەلالەسى قول ئاستندا زور بردەولەت تۇزلگەچ، 1514 يلدان ئالب عوسمانليلار بلەن ئيران ئاراسندا سوعشلار چقدى. شونىڭ ئارقاسندا ئيران وە ئانىڭ ئارقلى كيلە تورعان ماللار ئيسكى يول بلەن تۇركيە ئارقلى كيلەس بولا باشلادى.

پاتشادان ئیدل بلغاسی «یغەك یولننا» ئەیلەنەب کیتەدی.
شونك ئوچن بومالنی روسییە تارفنلی کیترو ئوچن یوللار ئزلەنە باشلادی. تورکییە ئوزی‌دە بر یاقدان مۆهیم تشودە بولن قرلغا تۆشرو ئۆچن، ئیکنچی یاقدان سەفەرلەر بلەن سوعشدا ئالارنك مالن برجیرگەدە ساتورماس ئۆچن ئیدل بوین قولغا تۆشرو مەقسەدی بلەن بولسا کیرەك، قازان، نوعای وە ئەسترحان ئشلەرنە قاتنشا باشلادی. شونك ئۆچن دە تورکییە ئوزننك ۋاسسالی قرم ئارقلی قازانغا ئوزننك واسساللاری بولغان گەرەیلەر سلالەسندەن ساحب، سافا، ئوتەمش گەرەیلەرنی قویدی. شونك ئۆستنندە ئەسترحان وە قازان ئارتسندا تۆتقلا تورغان بالق مەسەلەسی‌دە زور رول ئوینی باشلادی. بو زاماندا ئیگن بازاری‌دا توعانغا روسییەنك ئول واقتدا حاکم سینفی بولغان سلوژیلی ساسلاویە ئاتالغان ئالپاوتلار تورلەرننك حوجالقن زورایترغا تۆتندلار: مۆنك ئۆچن ئالارغا یاڭا جیر یاڭا کرەستیەنلەر کیرەك بولا باشلادی: بو جیرلەرنی وە بو عەسکەری - ئالپاوت ئیگن ئیگەروچی سلوژیلی سینفی ئیدل بویندا ئزلی باشلادی.. تەلحاسیل مۆنە روسییەدەگی فیئادالیزمنك بتە یازب. سەودە کاپیتالی بولغنا کرووی. روسییەنی ئیدل بویی مەسئەلەسنە ئەهمییەت بیردرتە باشلادی: شوندان 16 نچی عەسردەن ئالب ئیدلنی بوروب تورەچن قازان خانلغننا هوجوم وە تەجاوز سەیاسەتی باشلاندی.

تابیعی، تاتار فیئادالیزمی بو سەیاسەتکە قارشی سوغشب جەواب بیرب توردی؛ وە بو بربرسنە قارشی بولغان ئیکی ئیجتیماعی ئەساس بربرسی بلەن ئت بلەن مەچی شیکللی - بر توقتاوسز سوغشا باشلادلار. تابیعی قازان خانلغنداعی سەودەگەرلار سۆیەکلەر روسییە بلەن پلان یاساو، سۆلح یاساو یاغندا بولدلار:

مۆنە ئیجتیمائی مەسکەو یاقلی جانەدلی، شاه عەلی خانلاردا شول پارتییانڭ نامایندەلەریدەر.

بیلگەلی شوشی ئیقتیسادی وە ئاندان کیلب چققان ئیجتیمائی وە سەیاسی سەبەبلەر بو مەسئەلەدە ئیدیالوگییەدە یاسادلار. مەسئەلەنی دین ئۆچن کوڕەش ئیتب قویدلار؛ روسناڭ یارانی ئۆلکەسی تاریخی «یازوچی گیراکلیدف شیکللی ئیسکی فیکرلی حەزرەتی بەعضی تاریخچلاری‌دا بو مەسئەلەنی نەری بلەن یارم تاینك کوڕەشی ئیتب تەسویر ئیتدلەر. (1)

مەسکەو‌نڭ سەیاسەتی.

مەسکەو حۆکومەتی مۆنڭ ئۆچن بیك قزق برسەیاسەت یۆرتە باشلادی. ئول سەیاسەت بولسا، تاتار ئوردالارن بر برسی بلەن سوغشدرو ئیدی. مۆنڭ ئۆچن مەسکەو حۆکومەتی بر بر ئوردادان قاچقان، قوولغان خانزادە میرزالارنی مەسکەوگە جلب قلا باشلادی؛ ئەگەر بر ئوردادان قوولغان خانزادە وە نەسیرلی میرزا قاچب روسییەگە سیئنرغا کیلسە، مەسکەو حۆکومەتی ئول کشینی بیك یاخشی قابول ئیتە، ئالارغا ئیدارە قلرغا شەهەرلەر، ئیگن ئیگە تورغان جیرلەر، تورمانلقلار بیرەدر ئیدی. شولای ئوق ئالارنی چوقندرو ئۆچن‌دە ترشالار ئیدی. چۆنكی مۆندی خانزادەلەرنڭ چوقنووی بلەن ئالارنڭ قاینب خان بولا ئالوودان هەم حالقنڭ باشندا تورووندان قوتلادر ئیدی: شولای ئوق مۆندی خانزادەلەر ئارقلی تورلی ئوردالارنڭ حاللارن، سەیاسەتلەرن، ئالارنڭ حۆکومەتلەرننڭ سرلەرن بلب تورادر ئیدی.

(1) بو تەسەر 1920 نچی یلدا یازلغان.

قاسیم خانلغی.

1467 نچی یلدا ئوقا ،سوونڭ قرییندا حه‌زرگی ره‌زه‌ن گوبیرناسئنڭ بر کیسه‌گنده «قاسیم خانلغی» ئیسمنده بر کچك ده‌وله‌ت وجودکه کیلدی. باشدا ،بو خانلق ئلوغ مؤحه‌ممه‌دنڭ مه‌سکه‌وگه‌نزن جیبگه‌ج یاساغان شه‌رتنامه بوینچا ئانڭ ئؤغلی قاسیمغا بیرلگه‌ن جیرده یاسالدی. ،شؤکوا ،ئول جیرگه تؤرلی جیرده‌ن تاتار جیبب برده‌وله‌ت شیکللی ئه‌رسه یاسالدی.لاکین قازان ده‌ولده‌ی زائیفله‌نب مه‌سکه‌و که‌زلنگه‌ی ئوسه باشلاغاچدا. مه‌سکه‌ونڭ کؤچی بیتسده ،بو خانلقنی بترمه‌دی. سه‌یاسی مه‌قساد بلان ساقلاب ئاسرادی.

حه‌زرگی قاسیموف ئاتالغان هه‌م ئه‌ووه‌لده "*Городецкий*". ئاتالغان شه‌هه‌رنی پایتاحت یاسادی. رمزه‌ن گوبیرناسئنڭ ،بوئورنی ،ئول زامانلاردا قبن قه‌ومنده‌ن بولغان ئه‌هالیلی ئیدی. ،بو خانلق بر مؤسته‌قیل ده‌وله‌ت توگل. مؤندا مه‌سکه‌و که‌ره‌زی تله‌سه کمنی خان ئیتب قویا، تاتار ئوردالارندان قاچقان کشلر مؤنداکیلب سیئنالار، قایسی‌سی ،شول مه‌سکه‌و حؤکومه‌تی تارافندان خان ئیتب ته‌ععین ئیتلدله‌ر: ،بو خانلارنڭ ئوزله‌رئنڭ عه‌سکه‌رله‌ری بولا، لاکین ئالار مه‌سکه‌وده‌ن رؤحسه‌تسز بر ئش قلا ئالمیلار ئیدی. ،ئول خانلار باری رؤسییه‌نڭ دؤشمانلاری بله‌نگنه سوغشا ئالالار. ئالارنڭ عه‌سکه‌رله‌رن بیگره‌کده مه‌سکه‌و حؤکومه‌تی ئالارنی. ،بو عه‌سکه‌ر تاتار ئیلله‌رن ئالو ئشنده ئیستیعمال قلادر ئیدی. ئاسلده بؤلارنڭ ئؤستنده تاتار خانلارئنڭ قوماندانسندا کورلسه‌ده، ئالارنی (تؤره‌له‌رنی) «گالاوا» لاری قاراب، حه‌قیقه‌ته قلب روس تؤرغانلار. ،بو خانلقنی یاساونڭ باشلنچا سه‌به‌بله‌ری شولار: قاسیم خانلغندا کیره‌ك واقتدا قازان ئه‌سترحان ته‌ختله‌رئنه

ئوزله‌رئنڭ تارا فکیرلارن خان ئیتو ئؤچن خانزاده‌لر مه‌سکه‌و باقلی ئیتب ته‌ربییه قلئنالار ئیدی. ،بوئوزئنه‌کوره مه‌سکه‌ونڭ تاتار پاتشالقلاری ئؤچن یاسالغان خان زاوودی ئیدی. شونڭ ئؤستنده‌ده قاسیم خانلغی تؤرکییه‌نڭ کوزن بویاو ئؤچن یاسالغان بر ده‌وله‌ت ئیدی. 15 - 16 نچی عه‌سرلارده تؤرکییه‌نڭ ئیمرات قووه‌تلی بر زامانی ،بولب ،بو واقتدا تؤرکییه‌نڭ بؤتن مؤسلمان ده‌وله‌تله‌رئنڭ باشی ،بولب، ئانڭ سؤلتانئندا تؤزن حه‌لیفه ئیتب ئیعلان قلغان زاماناسی، ئیدی. شونڭ ئؤچن تؤرکییه ئازمی کوبمی باشقا مؤسلمان جیرله‌رئنڭ حالله‌رن تیکشرب تورادر. مؤنه روسییه قاسیم خانلغن یاساب، ئاندا مه‌چتله‌ر سالرغا رؤحسه‌ت ئیتووی بله‌ن تؤرکییه قارشندا مؤسلمانلارغا حیلاف ده‌ولده‌ت توگل ئیکه‌نلگن کورسه‌ته‌در ئیدی. ،شونڭ ئارقاسندا قازان، ئه‌سترحان ئیلله‌رن تله‌سه نیشلده ئالا، تؤرکییه ئانڭ ئؤچن «مؤسلمانلارغا تییه‌سك» دیب به‌یله‌نه ئالاچاق توگل. ،شونڭ ئؤستنه‌ده روسییه ئوزئنڭ تاتاره باشقا ده‌وله‌تله‌ر بله‌ن سوغشندا ،ئول قاسیم خانلغنڭ عه‌سکه‌رله‌ری بله‌ن فایدا ئیته‌چه‌ك؛ بیگره‌کده ،بو عه‌سکه‌رله‌ر باشقا تاتار عه‌سکه‌رله‌ری بله‌ن سوغشرغا بیك کیره‌ك ئیدئله‌ر. ،بؤلای بولغاندا تاتار ئوردالارن ئالغاندا روس بابار بالالارئنڭ قانی ئورنئنا کوبره‌ك تاتار قانی قؤیلاچاق ئیدی. واقیعه‌ن ئش شولای بولدئدا. قازاننی ئالغاندا 50 مڭ قاسیم تاتارلاری، ئیوان گروزنی نڭ لیبوونیه بله‌ن سوغش قلغاندا بوز50 مڭ قاسیملئلار ئیشتیراك ئتلدئلار.

قاسیم خانلغی ئؤزاق تورمادی. قازان، ئه‌سترحان روسییه قولئناکرگه‌چ، تؤرکییه‌ده‌نده مه‌سکه‌و قورقمی باشلاب کؤچه‌یگه‌چ،

ئول كبرەك بولمادى. شونىڭ ئۈچۈن 1678 نچى يلدا ئول
خانلىق بتىرلدى.

ئالتىن ئوردادان ئايرىلىپ چىققان

قرم ئورداسى، قازان، جەنوبى روسىيە ھەم قرم يارم ئاراۋىدان
ئەستىرخان، روسىيە. ياسالغان قرم ئورداسىدا گەرەى سەلالە
(تارماغىدان) سىنەن بولغان خانلار ئوترغانلار. قرم ئورداسى
15 نچى عەسرنىڭ ئىككىنچى يارمىدان بوتنەلەى عوسمانلىلارغا
تابىع بولۇپ، عوسمانلى سولتانلىقىنىڭ موختار بر ئولكەسى
بولۇپ كېتكەن ئىدى.

قازان دەولەتىندە ئولۇغ موخەممەدخان سەلالەسى حۆكومەت
سورگەن چاغىندا قازانغا بولسادا، ئالارنىڭ ئىشلەرىنە كوپ
قاتنىشماس ئىدى، چۈنكى گەرەيلەر سەلالەسى ئولۇغ موخەممەد
بىلەن دوست بولغان. لېكىن 1519 نچى يلدا بو سەلالە كېسىلىپ،
ئانىڭ ئورنىنا قاسىمدا تەربىيەلەنگەن، حەيلەكەر، يەمسز، ئوسال
مەسكەونىڭ قولى، شاھعەلى خان پادشا بولغاندان سوڭ قرم،
قازان ئىشلەرىنە قاتنىشا باشلاغان. شاھعەلى كىچىك موخەممەد جنسىندەن
بولۇپ، سوڭغىسى ئىسە گەرەيلەرگەدە، ئولۇغ موخەممەدكەدە، ئانىڭ
نەسلىنەدە دوشمان ئىدى.

شونىڭ ئۈچۈندە قرملىلار حەزر قازان تەختىنە گەرەيلەرنى
قويۇپ، ئىككى ئوردانى (قرم، قازان) برگە قوشارغا ئويلى باشلاغا-
نلار. شوڭا كورە قازان تەختىنە گەرەيلەر جنسىندەن بولغان
ساحىب گەرەى، سافا گەرەى، ئوتەمش گەرەيلەر خان بولغانلار. بو
شول رەوشچە قرم تارقلى قازاندا ئوركىيەگە تابىع بولغان.
خانلار زامانىسىندا قازاندا عولاما خوتبەلەردەدە ئورك سولتانىن
ياد ئىتەلەر. روسىيەنىڭ چارلەرىنا يازغان خاتىندا: «قازان ئە-
ستىرخان بزنىڭ يورتىمز، ئالارغا ئىمەگز، ئەگەر تيسەگز بزنى

مەسكەۋدە كۆتەگز» دېگەن تەنبىھلەردە بولغانلى ئىدى: شولاي
ئوق قرملىلار ئەستىرخان ئىشلەرىنەدە قاتنىشالار.

قازان، ئەستىرخان ئىللەرىن برگە قوشىپ گەرەيلەر سەلالەسى
قول ئاستىنا بر ئوردا ياساماقچى ئىدىلەر. قازانغا ساحىب‌گەرەى
خاننى قويغاچ، 1535 نچى يلدا قرم خانى ئەستىرخاننىدا ئالغان
ئىدى. لېكىن نوغايلار مۆگكەر قارشى سوغش ئاچىپ قرملىلارنى
قوغانلار. شول زامانلار 16 نچى عەسردا قرملىلار ئوركىيە
حۆكومەتى قارقاسىندا كوچلى بولۇپ روسىيەدەن قورقماغانلار.

مەسكەو.

مەسكەو حۆكومەتى ئەستىرخان، قازان
يورتلارىنا گەرەيلەرنىڭ تەئسىرىن بتىرر
ئۈچۈن ئوزلى حەيلەلەر قىلدى: قازان يورتىنا كىچىك موخەممەد
نەسلىندەن بولغان قاسىم خانلارن (شاھعەلى جانعەلىنى) قويدى؛
شولاى ئوق ئاندا. سەياسەت بىلەن مەسكەو پارتىيەسى قوۋەتلى
ئىدى. — ئالار ئەستىرخاندا مەسكەو ياقلى نوغاى ميرزالارن
قوزغاتىپ ئىنقىلاب ياساتىپ، ئوزلەرىنىڭ مەسكەوگە خىلاف، قرمنى
ياقلاوچى خانلارن قوزغاتالار، مەسكەو جىرىندە تەربىيەلەنگەن
چارنىڭ ئىكمەك تۈزن ئاشاغان خانلارنى كىيتىرىپ
قويالار ئىدى.

ئەلحاسىل، بو ئىككى بر برسىنە ئاتىلىرغا ئورغان مەسكەو
وە تاتار دەولەتلەرى ئاراسىندا سوغش بر عەسرغا ياقن توقتاۋسىز
بولۇپ ئورغان. بو سوغشلاردا ئىككى جانوارنىڭ برسى بتۇ
بىلەن توقتارغا تىيش بولغان. ئىككى ياقدا كيلشىپ ئوزلەرىنىڭ
تابىعى چيكلەرىنە چيككەنچە ياتا ئالماغانلار، چۈنكى ئاندى چيكلەر
زانىدن بولماغان: مەسكەو بىلەن قازان ئاراسىن ئايىروچى ئوزون
تاولار، ئوزون دىڭگىزلەر، ئوزون چوللەر يوق: بىلەمەگز، ئىككى
دەولەتنى برگە قوشا ئورغان تيگزلىك، ئانىڭ ئوستىندە ئاعب

ئیکی ئۆلکەنی ئیقتیسادی یاقدان برگە قوشب یاتوچی ئیدل وە ئانڭ تارماقلارى بار.

بو سوعشدا کم جیکەرگە تییش؟

بو ئۇزاق، ئاغر سوعشلاردا ئالدا نوق کم جیکەسی مەعلو ئیدی. تاتارلادا بۇرژۇ- نعی باترلق، بۇرژۇنعی سوعشچنلق قالمان؛ لاکین ئالار ئیقتیسادی، سەیاسی وەمەدەنی یاقدان روسلاردان ئارتدا قالعانلار. مەسکەو کرەستییەنی، ئالپاوتنا ئیلنی تاتار هۇجومندەن ساقلار ئوچن سوعشابز دیگەن شیعارا بیك یاحشی تەئسیر ئیتەدر؛ چۇنکی ئول چن مەعناسی بلەن روس ئیندی. ئیکنجی حالق؛ جیرئنە باعلانعان. ئانڭ ئیقتیسادی تۇرمۇشی شول ئیچلەنسا باعلانعان ئیدی. بارم کوچمە تاتارعا ئیسە بر جیردەن جیکلنب کوچب کیتووی ئول قەدەر ئاورشیکللی تۇیلمی؛ ئول کوچب کیتکەچ ئیندی بەلالار کۇتکەنن تیز ئاڭلی ئالماعان. شونڭ ئوچندە مەسکەونڭ تاتار ئوردالارى بلەن سوعشی بر جیندی نەرسە بولب کورنگەن بولر.

سەیاسی یاقدان روسلارنڭ حۇکومەت تۆزلشندە زامانا سنا کورە تاتارلارنقنا قاراعاندا تەرتیبلەرەك بولعان. بو زاماندا روسلارنڭ بارچاسی دیرلك مەسکەو تیرەسنە جیيلعان؛ چارلارندا تۆزلەرنڭ حاکمییەتلەرن نق نەسلکە قۇررعا ترشا باشلاعانلار؛ بر تۆرلی تەحت وەراسەتی حاقنداعی عادەتلەر قانونلاشقانلار؛ شونڭ ئارقاسندا تەحت نیزاعلارندا کیمی تۆشکەن. حۆکومەت مۇئەسسەسەلرندە (پریکازلار تۆزۆلندا) یاسالعان: قانون مەجمو- لەرى چعب حۇکوم تشلەرندە زامانا سنا کورە چیبەر قویلعان بولعان. ئەمما تاتار ئوردالارندا بوچاقدا بۆتنلەی ئانارحییە بارا. بیکلەر، میرزالار سەییدلەر حۇکومەتلەرى بلەن ئوینچق بلە ئویناعان شیکللی ئوینیلار؛ سەلالەر برسی ئارتندان برسی ئالماشا-

نچکی سوعش مەعلوم بر نیزام وە قانوننڭ یوقلغی — بارچاسندا دەولەتلەرنی زاعیفلەتکەنلەر.

مەسکەو ئوسب کیلە تۇرعان عەرب - یاوروپا مەدەنییەتنڭ کورشندە تۇرا: ئۆزى تامی حرستیان دینندە بولعانعا، یاوروپاعا یاتدا توگل ئیدی. ئەمما ئوردالار قازان تۆشەر ئالدندان 16نچی عەسرلاردا مەدەنی جەهەتدەن زاعیفلەنگەن. بو زاماندا ئیندی ئیسلام مەدەنییەتنڭ سونگەن واقتی؛ قازان مۇسلمان یۇرتی بولعانعا تەعەسسبلی یاوروپا بلەن مۇناسەبەتی ئاز؛ شونڭ ئۆستنە قازان بلەن یاوروپا ئاراسی براق بولب - ئیکی ئارادا مەسکەو ئیلی یاتادر ئیدی. قازان واقتن مۇنتەسیل سوعشدا، نیزاعدا ئوتکەرگەنگە، ئۆزى مەدەنییەت یاسی ئالمی، مەسکەونڭ مەدەنییەتی کۆتەرلگەنگە روسلار ئیندی مەدەنییەت سەمەرەسی بولعان یاڭا قۇراللار ئیستیعمال ئتلالار؛ توب مەلتق ئیستیعمالی روسییەدە 15نچی عەسرنڭ ئاحرلارندا ئۆق ئیستیعمالعا کرکەن. بو قۇرا- للارنی ئیستیعمال ئتلو ئشندە یاوروپا (بیگنرە کدە نیمس؛ یالدك) مۇهەندیسلەرى حزمەت ئیتەلەر؛ تاتارلار ئیسە مۇندی قۇرالنی کوب ئیستیعمال ئتلمیلار، ئاکار ئەهەمییەت بیرمیلەر؛ ئالارعا توب ئیستیعمالن ئۆیرەتوچی یوق. دۇرست، 16نچی عەسردە عۇسمانلی تۆرکلەرنڭ ئاردوسندا توب بیك یاحشی قویلعان، ئول قۇرا- للار قرم ئارقلی بر ئاز کیترلدلەر. لاکین قرم بلەن قازاننی ئایرب تۇرعان. تونە ئالماسلق بوسز، یولسز، دالالارئیسە ئول زاماننڭ یولسزلغی ئارقاسندا ئاور، توپلار کیترگە ئیرك بیرمیلەر. تاتارلاردادا توپلار بر ئاز بولسادا ئالارنی ئیستیعمال ئتلا بلوچلەر یوق حۆکمندە ئیدی. مەسەلەن، بر واقتدا روسلار کیلب قازاننی مۇحاسەرە ئتلعاندا (1524) تاتارلارنڭ بر توپچلارى ئۆتەرلگەچ قازانلالار سۇلوح یاسارعا مەجبور بولعانلار.

تاتارلارنىڭ عەسكەرلەرى بارى تېلك عەبرى مۇنتەزەم تاتلى
عەسكەر بىلەن ئوقچى جەبەۋلى عەسكەرلەردەن مۇرەككەب بولغان.
16نچى عەسىردە روسلار مىلتىق بىلەن قورالغان تەرتىپلى ئوبو-
تلگەن «ئىستربلىتسن» ئىسمىدە جەبەۋلى ۋە ئاتلىق عەسكەر يىغا-
غانلار، ئەمما تاتارلارنىڭ عەسكەرى تەرتىپلەرى چىڭگىز زامانىسىداغى
شىكىللى گىنە بولغان. بىلگىلى 16نچى عەسىردە باشقا قوراللار ئەسا-
بلار چۇقماق مۇندى 13نچى عەسىر قوراللارى، تەرتىپلەرى بىلەن
قارشى تۇرۇ مۇمكىن توگل ئىدى. مۇنە شۇشى سەبەبلەردەن
مەسكەو، تاتار ئوردالارن جىڭگەرگە تىيش بولغان.
نوعاى ئورداسى تاغىدا زاعىف ئىدى. دورست، نوعاى ميرزا-
لارى مەسكەو كىنەزلەرىنە يازعان خاتلارندا «بۇزمەك عەسكەرىمىز
بار» دىب ماقتانالار، لاكىن بو عەسكەر شول ئۇيرەتلمەگەن قىلىچ
سۆڭگى، ئوق بىلەنگىنە قوراللانغان نىزامسىز ئاتلىق عەسكەردەنگىنە
عىبارەت بولغان. شونىڭ ئۈستىنە دە مەسكەو ياقلى ميرزالار. ئىل
سۈيەر باشلىقلارنىڭ قازان، ئەستەرخاننى ياقلارعا بولغان نىيەتلەب
رىنەبالنا چاۋب تۇرعانلار.
بر واقىتدا، قازان توشەر ئالدىندان تۈرك سولتانى روس ياقلى
بولغان نوعاى ميرزاسى ئىسماعىلگە خات يازب، تۈركىيە عەسكەر
جىبەرگەنچى قازاننى ساقلاشب تۇرورعا بويورعان. لاكىن ئىسماعىل
بر نىچە يۈز مىڭ قاداق، بر نەكەى تاۋلاچىنى؛ ئالتن زەعفەران؛
تىيەر جەمعاسىنا مەسكەوگە ساتلغان. ئەلحاسىل شوندى ساتلىقلىق
هەر بر تاتار ئورداسىندا حۆكۈم سۈرگەن. قۇمسىز تاتارلىق
سۆيەكلەرى، خانلارى، خاتون، كىيىم. ئالتن، تەسلى تەرسەلەر بەعاسىنا
ئىللەرن ساتارعا حەزر بولغانلار، ئەخلاقنىڭ بۇزۇقلوغى تەمام ئاخر
چىگىنە جىتكەن.

مەسكەودەن كىلگەن بولەكلەر ئلەسە نىندى تاتار خانلىعىنىڭ
سارايندا سەياسەتنى ئوز گەرتە ئالعان.
قازان ئورداسى ئىندى 16 نچى عەسرنىڭ باشندان ئالب
روسيەنىڭ بر موختار ويلايەتنە ئەيلەنگەن. خانلارنىڭ حەتتا
قرم ئورداسندان گەرەيلەر جنسندەن بولعانلارى مەسكەونىڭ
رۆخسەتندەن باشقا خان بولا ئالمىلار. حەتتا ئۆيلەنو ئۈچن دە
رۆخسەتنى مەسكەودەن ئالرعا تيىش بولعان. شولاي ئىتب قازان
ئورداسى 15 نچى عەسرنىڭ ئاخرى, 16 نچى عەسرنىڭ باشندان
ئالب ئوزنىڭ ئىستىقلالىيەتن يوعالتقان، بارى تىيك ساحيب
گەرەى. سافا گەرەيلەر خانلىعى زامانىسنداعىنا بر ئاز مۆستەقىل
بولب تورعان.

قازان ئورداسىنىڭ يىقلووى.

مەسكەو حۆكومەتى تەحتكە ئىۋان گروزنى،
توترماس بۆرۆن قازاننى بۆتنلەى ئالو،
خانلقنى بۆتنلەى قاراتو سەياسەتن تۆتمىدى
ئىدى. شول بارى ئاندا‌عى مەسكەو پارتييەسنە ئىلهام بيرو
ئاڭى قووەتلەب قازان ئورداسن زاعيفلەتو بلەنگنە شوعوللەنگەن.
ئيۋان گروزنى تەحتكە ئوترعاچ قەتعى سەياسەت يۈرتە
باشلادى. بو واقىتدا گەرەيلەر توركيەنىڭ قووەتنە تايانب،
بۆتن ئىدل بويىنا حوجا بولو. بۆتن تاتار ئىللەرن ئالتن ئوردا
خانلىعى كوك بر برلك قول ئاستىنا جيو سەياسەتن يۈرتە
باشلاعانلار. مەسكەو ئۈچن واقىت ئوتكەرگە يارامىير ئىدى.
شونىڭ ئۈچن ئىۋان گروزنى بر بر ئارتلى روس عەسكەرلەرن
قازانعا تابا جيبەرە تورعان. ئانىڭ زامانىسندا قازانعا ئىكى مەرتەبە
سەفەر ياسالعان، ئۈچۈنچىسندە قازان ئالنعان.
شوندا مەسكەونىڭ قورال كۆچلەگەنە حەرەكەت ئىتەدى، بۆتن
[illegible] حەرەكەتكە كيترلدى. قازان پارتييەسىنىڭ باشى

مەسكەۋنىڭ بالچىسى شاھعەلىنى ئىبۋان ئىككى مەرتەبە قازانغا
خان ئىتدى. ئىككىنسىندە خالق ئانى قووب جىبەردى. لاكىن
شاھعەلى ئۆزىنىڭ ئىشىن ئىشلەدى: ھەر كىلوونده قازاندا ئۆزىنە،
بىنائەن عەلەيھى مەسكەۋگە، خىلاف پارتىيە ئەعزالارىن ئوترب
كىندى؛ توب، مىلتىقلارنى بوزدى، دارىغا سۇ سىپدى. نىھايەت
تاتارلارنىڭ ئەحت ئۈچۈن كۆرەشىندە قازاننىڭ تاو ياغى-روسلارغا
بىرلدى؛ شاھعەلىنىڭ كىتكەنى بىلەن، قازاننىڭ كۆز ئالدىندا، 25
چاقىرىم جىرده روسلار تاراقىندان زۇيە قەلعەسى سالىندى. شۇلاى
ئىتب قازان ئىلىنىڭ بارىسى قولدان كىتدى.

نىھايەت 1552 نچى يىلدا مەسكەۋدەگى حەربى كىڭەش
مەجلىسىندە (شوندا شاھعەلىدە بار ئىتدى) قازانغا سەفەر قىلىرغا
قارار قىلىندى. يۈز ئىللى مىڭ عەسكەر، يۈز ئىللى
تارلارغا فەرار قىلىندى. يۈز ئىللى مىڭ عەسكەر، شاھعەلى قاماندا سندا
تاور، توب، نيمس مۇھەندىسلەرى؛ شاھعەلى قاماندا سنداغى
ئىللى مىڭگە ياقىن تاتار عەسكەرى بىلەن، سودان ھەم قۇرىدان
عەسكەر حەرەكەت ئىتدى. بو واقىتدا قرىم حۆكومەتى روسلارنى
قازانغا جىبەرمەس ئۈچۈن روسىيەگە ھۆجوم قىلسادا، جىڭىلىب
قرىمغا چىكىندى؛ شول رەۋشچە مەسكەو حۆكومەتى قرىملىلاردان
قۇتىلغاچ راحەتلەنب قازان ئوستىنە يۈردى.

قازان دەولەتى بارىسى ئالتمش مىڭ عەسكەرى كۈچ مۇدافەعە
قىلدى. ئوتز مىڭ كشى قازاننىڭ ئىچىندەن حەرەكەت ئىتدى.
قالغان ئوتز مىڭى قازاننىڭ تىرەسىندە تۇرب، مەسكەو عەسكەرىن
بۇرچب، بر توقتاوسز ھۆجوم قىلب تۇردى. سۆڭغى عەسكەر
ئاتلى بولب بو عەسكەر ئىچىندە بر، ئىككى، ئۆچ مىڭ نوغاي وە
چىرمش عەسكەرلەرىدە بولغان. قازان تۆشسە ئالدىندان تۆرك
سولتانىنىڭ مەسلىحەتى ھەم قوشووى بىلەن نوغايلار قازانغا يادكار
ئىسملى خانزادەنى خان ئىتب، ئاز عەسكەردە بىرب جىبەرگەن.

10 كون تاتارلار عەيرەت بىلەن سوغش ئىللەرن مۇدافەعە
قىلدىلار. نىھايەت روسلارنىڭ توبلارىنا، ياحشى مۇھەندىسلەرنىڭ
قازان ئىستىنكالىنە قازب دارى تۇتىرب كوتەرتولەرىنە چىدى
ئالماتلار. قازان بىرلدى. يادكار خان ئەسىر تۆشدى؛ قازانداغى
ئىر زاتىندان بولغان كوب كشى ئىۋاننىڭ رۆحسەتى بىلەن قىلىچدان
كىچرلدى؛ بيك كوب خاتن-قز، بالا-چاغا ئەسىر ئىتلب
ئالنب مەسكەۋگە جىبەرلدى. شولاي ئىتب 1552 نچى يىلنىڭ
2 نچى ئوكتابرىندە قازان دەولەتى ئوز ئۆنىڭ ئىركلى تورموشن
يوغالتدى.

ئەسترخان، نۇغاي ئۇردالارىنىڭ روسىيە قولىنا كرولەرى.

—قازان ئالىنو بىلەن روسلار ئىدل يىلغاسىنىڭ ئورتا ئاغىمن ئالغانلار. شول زاماندان ئىتىبارەن ياوروپانىڭ ئازىيە وە تۆرك خالقلارىنا تەجاوزن باشلاندى. ئىندى نۆبەت ئەسترخان، نوغاي ئوردالارىنا
جىتكەن ئىدى. مۇنىڭ ئۈچۈن دە مەسكەو دەولەتى شول ئۆق قازانغا
تۆتقان سەيسەتن يۈرتدى. ئەسترخان ياموورچى ئىسملى خانى
ئانىڭ تاراقدارلارى. نوغايلارنىڭ مەسكەۋگە قارشى بولغان ميرزا-
لارى ھەم پارتىيەلارى بىلەن حەرەكەت قىلا باشلاغان. نوغايلاردا
ئىككى تۆرلى پارتىيە بولغان. مۇنىڭ برسىنىڭ باشندا يوسف،
ئىككىنچىسىنىڭ باشندا ئىسماعيل ئىسملى ميرزالار ھەم ئالارنىڭ
بالالارى تورغانلار: ئىسماعيل ميرزا پارتىيەسىن روسلار مۆمكىن
قەدەر ياقلىلار، ئالارغا بولاكلەر جىبەرەلەر؛ يوسف پارتىيەسىنە
قارشى سوغشو ئۈچۈن مىلتىق، توب شىكللى قوراللار، حەتتا
ئستريلىس فيرقالارى جىبەرەلەر ئىدى. يوسف ئىسە تۆركىيە
ھەم قرىمغا تايانرغا تىرشىلادر ئىدى. مەسكەو حۆكومەتى
1554 نچى يىلدا نوغايلارنىڭ مەسكەو پارتىيەسىنە، ئوتز مىڭ

عەسكەر بلەن كیلیب ئەسترحاننی ئالدی. خان‌خاتن، بالا چاغالارن قالدرُب قاچدی. مەسكەو ئوزندە حزمەتدە تۇرغان ئوزنی یاقلی دەرویش خاننی کیتئرب قویب، شونك بلەن سۇلۇح یاسادی. بۇ سۇلۇح بویئچا ئیندی ئەسترحاننك ئیستیقلالییەتی بۇتنلەی بتكەن ئیدی.

دەرویش روسییەگە یل ساین ئوتز مڭ ئاقچا (Алтын) هەم ئوچ مڭ زور بالق بیررگە بولدی. روسییە بالقچیلارینە ئەسترحان سولارندا بالق توتو حۇقوقنی بیرلدی. ئەگەر دەرویش خان ئولسە دەولەت تلەسە كمنی خان ئیتە ئالمایاچاق، بەلكی مەسكەو حۆكومەتی كمنی تلەسە شونی قویاالاچاق بولدی. دیمەك مەسكەو ئەسترحانغا نیسبەتەندە شول قازانغا ئوتقان سەیاسەتنی ئوتدی. شوشی واقتلاردا نوغایلار ئیچندەدە ئوز ئارا قانی سوغشلار بارا، ئیكی پارتییە بر برسی بلەن بیك قانی سوغشالار ئیدی. ئیپایەت یوسف میرزا ئوتئرلب، ئیسماعیل ئوسئن چقب بوتن نوغای ئوردا سئنا باش بولمان. لاكین ئش موڭك بلەن گنە بتمیچی، یوسفنك باللاری قزملتلار بلەن دوست بولب هەر واقتدا ئیسماعیلگە هوجوم قیلب تورالار ئیدی. ئەسترحاندا دەرویشنك حالی‌دا شەپ توگل ئیدی. قاچقان خان کیلیب هامان هوجوم قیلب توراهر؛ دەرویشگە توركییە حۆكومەتی‌دە، قرمدا دوشمان ئیدیلەر. دەرویش ئیكی ئوت ئاراسندا قالغان ئیدی. نیهایەت دەرویش قرم هەم یوسف باللاری پارتییەسی بلەن حەرەكەت قیلا باشلاب روسلارغا قارشی یەشرن حەرەكەتكە باشلاغان ئیدی. نوغایلارنك مەسكەو یاقلی ئیسماعیل پارتییەسی ئوزئنك دوشمانی دەرویشدەن قوتلو ئوچن باشقا چارالارگە كرشكەن؛ شول چارا ئەسترحاننك ئیستیقلالییەتن بۇتنلەی بتئرب ئانی قازان شیكللی روسییەنك بر ئولكەسی ئیتب قالدرُونی روسییە حۆكومەتندەن تالەب ئتو ...

ئیدی. 1556 نچی یلدا مەسكەونك عەسكەری كیلیب ئەسترحاننی ئالدی. بو كیلوده برگنە ئاتچی‌دا روس قانی توگلمادی. دەرویش خان قاچدی. نوغایلار ئوز ئارا تالاشو، سوغشودا دەوام قیلدیلار. قرم توركییەدەن كیتئرلگەن توپلارنك هەمەسندە روسلارغا نوغایلار ئوزلەری بیردیلەر. شول رەوشچە ئەسترحان بۇتنلەی روسییەگە قوشلدی.

حەزر مەسكەو برده سوغش قیلمیچی نوغایلارنی‌دا ئوز قول ئاستئنا كرتدی. ئەسترحاندەغی روس وایئۆدالارئنك ئشلەری برگنە نەرسەدەن عیبارەت بولدی: ئول ئیسە نوغای میرزالارن بولب، بر برسی بلەن سوغشدرو، ئالارنی توركییە هەم قرمغا دوشمان ئیتەرگە ترُشو ئیدی. نوغایلاردا ئوز ئارا كیسشدیلەر، هەر بر یاغی زاعیفلەندیلەر. ئالار ئاقرنلاب بر ئروغ ئارتندان ئیكنچسی مەسكەو حۆكومەتنە بویسئندی. شولای ئیتب ئیدل بویندا برگنە توركی‌دە مۆستەقیل تاتار دەولەتی قالمادی. مەسكەو ئالارنك بارئسن‌دا یوتدی.

دیمەك فیئادالیزم ئەساسندان ئوتە ئالماغان قازان، ئەسترحان ئوردالاری هەم ئروغ پارچەپارچەلەنۆ ئوزمشندان یاشاغانا فیئادالیزم نیگزندە كوچە باشلاغان نوغای ئوردالاری سەودە كاپیتالیزمانا كوچب بارا تورغان مەسكەو سارسەواسئنك ئایاق ئاستئنا كیلیب یەلادی. بو ئش تاتارلارنك ئارغانیك نەرەقیلارئنە؛ ئالارنك دەولەت توزلئشی بلەن برگە توسولەرئنە بر یاقدان زارار ئیتسە، ئیكنچی یاقدان بو ئش فیئادالیزم نعئتماسن تاتارلار ئوستندەن ئالئب تاشلاب، تاتارلارغا سەودە كاپیتالیزمئنا تیزلك بلەن كوچەرگە یاردەم ئیتدی. لاكین بو ئش تاتارنك بوتن سینفلارئنادا ئاور بولدی. بو تابیراتسییە تاتارلار ئوچن ئیفرات چیتن بولدی: شونك ئوچن قازان ئاللو بلەنگنە ئش بتمەدی: مەسكەو نیز

كۆزىدە بۈتۈن ئىدىل بويىنىڭ مەسكەۋگە قارشى قوبووى فاكتى ئالدىدا قالدى. 1553 — 1558 يىلغا قەدەر قوزغالىشى دەۋام قىلدى. بۇ قوزغالىشنى بىر ياقتىن تاتار فېئوداللارىنىڭ ئۆزلەرىنىڭ ھاكىمىيەتىن كېرى قايتارۇۋ ئۈچۈن، تاتار ماسسالارىنىڭ جېرىنى مەسكەۋ ئالپاۋتلارىنا بېرمەۋ ئۈچۈن باسلىغان ئىدى.

مەسكەۋنىڭ بۇ قوزغالىشنى باستىرۇۋى ئىسە قازان ئۆلكەسىنىڭ مۇشكۈلچى ئالىنماغان ئىچكى جېرلەرىن ئالۇۋ دىمەك ئىدى. ١

7 - ئىدىل بويىندا تاتار فىن قوزغالىشى.

قازان ئۆلكەسىندە مەسكەۋ ئىدارەسى.

مەسكەۋ ھۆكۈمىتى قازان ئۆلكەسىن ئۆز قول ئاستىنا كىرگۈزگەچكە، ئۆزىندەگى ئىدارەنى بۇ ئۆلكەدە تۈزۈپ جىبەرگەن. بۈتۈن قازاق ئۆلكەسىنە باش ئىبەدىرىپ بىر نامىستنىك بايارىن، يەنە شونىڭ ئۈچ دانە مېنشوۋى بايارىن دىپ، يە ئىسە مېنشوۋى ۋايىۋودا دىپ يۈرۈتىلە تۇرغان مۇئاۋىنلەرى قويىلدى. ئىلىدەگى بار ھاكىمىيەت شول نامىستنىك قولىنا بېرىلگەن ئىدى.

ئۇزاقلامى قازانغا مەسكەۋدەگى كۆك زىندانلار سالغانلار، قازانىنىڭ ۋاتلىغان ئىستىھكاملەرىن ئۆزەتىپ قازانىنى ساقلاۋ ئىشىنە بىك زور ئەھمىيەت بېرگەنلەر ئىدى. چۈنكى قازان ئۆزى ئالىنغان بولسادا، ئانىڭ تىرە بويىندەگى تاتارلارغا مەسكەۋ ھاكىمىيەتى كىرىپ جېتمەگەن، كۆن-تۈن ئىستىھكام دىۋارلارىندا ساقچى ئىستىرىلىيسلەر قوراللانىپ ساقلاپ يۈرگەنلەر. قالادا چېر كەۋلەر سالغانلار؛ قازان ئىلىندە ماناستىرلار سالۇۋ ئىشىنەدە بىك زور ئەھمىيەت بېرىپ كىرىشكەنلەر؛ قازان شەھەرىنىڭ ئىچىندەن تاتارلارنى قوغلادىلار.

ئالار شەھەرگى ئىسكى بىسەگە ئۆتۈرۈلگەنلەر؛ قازانىنىڭ قاپقالارىندان بىرىنىڭ ئەدىرى روسقادا ۋايىۋودادان ئايرىم رۇخسەت ئالمىچى، قالاغا كىرگەچ ياساق ئىيتىلگەن.

ئىۋان گروزنى قازانغا مەسكەۋ ھەم باشقا روس شەھەرلەرىندەن بايارلار ۋە ئالارنىڭ بالالارىن كۆچۈرۈپ ئۆترتا باشلاغان؛ ئالار بىلەن بىر گەدرۇس كرەستىيەنلارىندا كىلەلەر ئىدى. قازان ئالىنماغا بىر نىچە كۈن ئۆتكەچتە، ھۆكۈمەت فەرمان چىقارىپ، ياساق تولەرگە قويشدى. ياساق شول ئىسكى خانلار زامانىسىنداغى ئولچەۋدە ئالىنىپ كىلدى. ياساق ھۆكۈمەتكە جەنلىك تىرىسى يال، بالاۋز بىلەن بېرىلە، چۈنكى خالقدا ئاقچا ئاز. ياساق ئۆلى كىشىلەردەن ئولى ئالىنىپ، يەشلەردەن يارتىسىغىنا ئالىنادر ئىدى. بۇ ئىسە ھەر كىمدەن ئالىنا تۇرغان ئۇمومى ياساقدان باشقا "Поминочный ясак" ئاتالادر ئىدى. بۇ چار ھەم ئانىڭ ۋەلى ئەشرىنە بېرىلە تۇرغان بولەك ئىدى. يەنە بىر "Десятичный ясак" دىگەنى بولىپ، ھەر بىر مالنىڭ ئوندان بىرى خەزىنەگە بېرىلۇرگە تىيىش ئىدى. قازان ئالىنۇ بىلەن مەسكەۋ ھۆكۈمەتى ئۆلكەگە روس ئىدارەسى كىرگىزدى، ئول ئانى، بوغارىندا ئەيتىلگەنچە، نامىستنىك تارافىندان ئىدارە ئىتىلدى، ھەم ئۆلكەنى ئايرىم بىر جېر ئىيتىپ تانىپ ئانى «سارستۋا كازانسكويە» دىپ ئاتاپ يۈرتە، چارلەر ئۆزلەرىنىڭ تىتۇللارىندا «چار كازانسكى» دىگەن بىر قوشىمانى قالدىرغانلار ئىدى. بۇ ئىش 1708 نچى يىلدا بۈتۈن روسىيە گۇبېرنالارغا بۆلۈنگەنچى دەۋام قىلدى.

قوزغالىشنىڭ سەبەبلەرى.

بوغارىندا بىز قوزغالىشنىڭ تۈپ سەبەبلەرىن ئەيتىپ ئۆزدق. لاكىن مۇنى بىز ھەزىر بىر ئاز تەفسىللىرەك ئىيتىپ سۆيلەيبىز. قازان ئۆلكەسىنىڭ بۈتۈن خالقى، بۈتۈن سىنىفلارى

روسىيەگە قوشۇلۇدان نارازى ئىدى. چېرمىش، چۇۋاش، ئىشتەكلىلى
خالقلار قازان دەولەتى ئىسەن چاغدا ئېركىلى رەۋىشدە ئۆزلەرىنىڭ
باشلىقلارى ئىدارەسىندە تۇرالار، ئالارنىڭ مالىنا، عادەتلەرىنە.
حۇقۇقلارىنا بىر كىمدە قاتىشمى. ئەمما مەسكەو حۆكومەتى حەزر
ئالارغا قاتىشا باشلادى. ئالارنىڭ كىنەزچىكلەرىنىڭ چارگە بىردە
شارتسىز بويسۇنوون هەم خالقنىڭ ياساق تولەوون تەلاپ قىلا
باشلادى. قازان خانلىقىنىڭ تۆب حاكىم سىنىفى بولغان فېئودالالار
(بىكلەر، قاراچىلەر، مىرزالار، ئوغلانلار هەم تارخانلار) بولسا،
بۇلار، ئالدا ئەيتىلگەنچە كۆبىسى مەسكەوگە قوشۇلۇدان نارازى
ئىدىلەر. «بۇلارنىڭ تۆب حوجالىقلارى چېت خالقلاردان ئالىنغان
قۇللار بىلەن ئىشلەنگەن، مەسكەو ئەلى قازان ئالىنغانچى ئوق
روس قۇللارىن ئازاد ئېتكەنگە كۆرە، بۇلارنىڭ حوجالىقلارى
ئىيك مۆهىم بولغان ئىشچى قولىنىڭ بىر كىسەگىن بوغالتاچاقلار
ئىدى. شونىڭ ئۆستىنەدە مۆغارچى مەسكەو بىلەن ئۇرۇب كېلگەن
سوغىشلار بۇلارغا كوب غەنىمەت مال وە قۇللار بىرەلەر. ئالار
شۇلارنى مۆسلمان ئىللەرىنە سانىب بايىب تۇرغانلار: ئەمما
حەزر بو ئىش بىتەچەك، سوغىش قىلۇ مۆمكىن بولاچاق توگل
ئىدى. شۇنىڭ ئۆستىنەدە بۇلارنىڭ قازان ئالىنغاندا مال مۆلكەتلەرى
يانارلغان، تالانغان، سوغىش چاغىندا ئېيمىنىيە وە زامىكالەرى
جىمرلگەندە واتلغان، قازانىدا قالغان بالا چاغالارى ئەسىر
ئېتىلگەن. قىردەش ئىروغلارى تونىرلگەن. شولاي ئوق ئاق
سۆيەكلەرنىڭ جىرلەرى ئۆز قوللارىندا قالاچاق توگل، ئالارنى
مەسكەو حۆكومەتى بايار هەم پىرەلارغا بولەب بىرەچەك. ئاق
سۆيەكلەر، مەسكەو كىلەب ئىلىنى ئالغاچ ئۆزلەرىنىڭ ئەووەلگى
سەياسى تەئسىرلەرىندە بوغالتقانلار. دورست، ئالارنىڭ روسىيە
ياقلى بولغانلارىنا ئىش باخشى، ئەمما ئالارنىڭ ئاراسىندا

ئىستىقلالىيەت ياقلىلارىدا بولىب مەسكەوگە ئىسكەنەن بىرلى
دۇشمان بولىب كىلگەنلەرىدە كوب: شونىڭ ئۈچىن ئاق سۆيەكلەرنىڭ
بىر كىسەگىندە قازاننىڭ روسىيە قول ئاستىنا كىرووندەن نارازى
ئىدىلەر.

ئۆزلەرى فېئودال هەم فېئودالالارنىڭ ئىلهامچىسى بولغان عۆلەمە
هەم سەيدلەر ئىسە بىر نىچە سەبەبدەن قازاننىڭ ئىستىقلالىيەتنىڭ
بوغالوودان رازى توگل ئىدىلەر. بىر ياقدان ئالار مەسكەونىڭ
چوقىندىرو سەياسەتىن بىك ياخشى بىلەلەر، چۈنكى مەسكەو جىرنىڭ
كوچكەن مىرزالار، بىكلەر، ئەسىر تۆشكەن عەسكەرلەر چوقىندىرلالار،
ئەگەر مەسكەو قازان ئىلىندە ئورنلاشسا، مۆسلمان دىنى ئۈچىن
زىيانلى بولاسىن. حۆكومەت خرىستىيان دىنى جەيەرگە تىرىشاسىن
ئالار سىزەلەر. قازان ئالىنغاچدا ئىيوان گروزنىنىڭ ئەمرى بىلەن
مەسجىدلەرنىڭ جىمرلووون، كوب كشىنىڭ قىلچدان كىچرلووون،
قالغان تاتارلار قالادان. حەتتا شەهرگە ياقىن ئاوللاردان قوولووون،
ئالار ئۆز كوزلەرى بىلەن كورگەنلەر. بىگرەك ئىقتىسادى ياقدان
مۆسلمان عۆلەماسى مەسكەوگە دۇشمان بولدىلار. ئالدا
سويلەنگەنچە، قازان ئولكەسىندە سەيدلەر هەم عۆلەما بىك
حۆرمەتدە ئىدىلەر. حەزر ئىلدە حۆكومەت خرىستىيان بولغاندان
سۆڭ مۆسلمان عۆلەماسى بۇنىڭ تەئسىرى بوغالتاچاق، شونىڭ
ئارقاسىندا بۇرۇنغى ئىقتىسادى بايلقلارىندا بوغالتاچاق، ئالارغا
ئىيانە قىلوچى خانلار، مۆسلمان حۆكومەتى بولماياچاق. ئەووەل
زامانداغى كوك ئىدىر جىرلەر بىلەب تۇرا ئالاچاق توگللەر،
ئەووەل، مۆسلمان حۆكومەتى بار چاغىندا، سەيدلەر سەياسى
ياقدان قووەتلى ئىدىلەر. ئىندى حۆكومەت مەسكەو حۆكومەتى
بۇلغاچ مۆسلمان عۆلەماسى ئورنىن خرىستىيان پوپلارى تۇتاچاغىندا

ئالار ياحشى بلەلەر. شوئشى سەبەبلەرىدەن ئالار مەسكەوگە قارشى
وە ئيستيقلال ئارافندا ئيدئلەر.

سەودەگەرلەردە مەسكەوگە دوشمان ئيدئلەر. روس سەودەگەرلەرئ
قازان ئالئنو بلەن ئالارنڭ سەودەلەرى قوللارندان ئالا باشلاغانلار:
شەرقى حالقلارئ قازان ئالئنو بلەن ،تورئ مەسكەوگە بە ئيسە
باشقا جيرلەردەگى بارماركەلەرگە يۆرىيەچەگن ئالار بلەلەر
ئيدئ. ئيوان گروزنينڭ ئاتاسئنڭ قازان بارماركاسن ماكاريفكە
كوچرگەننەن نيندى ،زور زارار كيلگەنن ،بو سەودەگەرلەر
ياحشى بلەلەر ئيدئ.

بيگرەك مەسكەوگە بويسئنرغا تاتارنڭ چن حالقى بولغان
يارلى حالق، كرەستيەنلار قارشى كيلدئلەر. ئالارنى روس
چيناونيكلارئ قازان ئالنغاچ ئوق قسا باشلادئلار؛ ئيمانا (ياساقنى)
بيك تعزلاب جيبا باشلادئلار؛ سوغشلاردا روس قازاقلارئ.
عەسكەرلەرئ ئالارنڭ ئاوللارن ئالادئلار؛ ئالار، قازان روسيەگە
قوشلغاچ روس مۇهاجيرلەرئ كيلودەن دە قورقا باشلادئلار.
چۆنكى ئلك، قازان ئالنماس بورن. روسلار ئاو ياغن ئالغاچ،
روسلار كيلب ئوئنرب، تاتار هەم باشقا عەيرئ روسلارنڭ
كرەستيەنلارن قسرقلى باشلاغانلار ئيدئ. شونڭ ئۆستئنە دە
تاتار كرەستيەنئنا تاغن بر قورقنچ نەرسە بار، ،ئولدا بولسا،
تاتار فيئادالارنڭ قوللارندا بولغان روس قوللارئ ئازاد
ئيتلگەچ، ،بو فيئادالارنڭ تاتار كرەستيەنن قول ئيتەچەگن
مەعلوم ئيدئ.

ئيحتيلالنڭ بارئشى.

قازان وە ئەترافئ روسلار تارافئنان 1552 نچى يلدا ئالنسادا، ئانڭ بۇتن
جيرئنە روسلار كرب جيتە ئالماغانلارئ

يوق ئيدئ. بۆرۆنسى زاماندا-قازاننى چۇلعاب ئالمان قالغان
ئورمانلار. تاتار ،سولار، باتقاقلق، سازلق كوللەر ئچندەگى
تاتار ئاوللارئ ھەممەسئدە بيرئلب جيتمەگەنلەر ئيدئ. قازان
ئالنغاندا قازاننى تاشلاب، روس عەسكەرن يارب بر نيچە مڭ
تاتار چئققان. ،بو تاتارلار ئورمان ئارالارنداعى تاتار ئاوللارئنا
بارب. حالق ئاراسندا ئاگيتاتسيە يۆرتە باشلاغانلار. حەرەكەتنڭ
باشندا بەعزئ سەيدلەر، موللالار، بيكلەر، ميرزالار، يۆز بيكلەرئ
(Сотник князья). حالقدان عەيرەتلى يگتلەر تۆزۆدئلەر. ئيحتيلال،
قازان ئالئنب بر ئاى ئوتكەچ دە باشلانادئ. ،شول ئيحتيلال
1560 نچى يللارعا قەدەر دەوام ئيتەدئ.

،بو قوزعالشنى تاتار حاكيم سينفلارئ تۆركيە وە قرمعا
تايانب باشلاغانلار: ئالدا ئەيتلگەنچە، تۆركيەنڭ يفەك وە
ئيران سەودەسى بولن قولعا تۆشئرەسى كيلگەن. ،بو زاماندا عى
تۆركيە سۇلتانى سۇلەيمان ئوزئنە بۆتن مۇسلمانلارنڭ حەليفەسى
لەقەبن تاقعانعا «ئيسلام جيرلەرن كافير قولندان قۇتقارام»
ديب ئيديالوگيە ياسارعادا بيك مۆمكين بولعان. قازانلار
ئيسە ساحيب گەرەى حاندان بيرلى تۆركيەنى ئوزلەرئنڭ
باشى ديب بلەلەر، لاكين قرم حانلارئ ئيسە مۆندا ئوز
سەياسەتلەرن يۆرتەلەر ئيدئ. ئالار تۆركلەرگە هەر واقت
«بز ئوزئبزگە يارب قازاننى قۇتقارربز» ديب تۆركلەرنى
قاتشدئررعا قورقالار؛ ئالارنڭ فيكرنچە، ئەگەردە تۆركيە قازان
ئەسترحاننى ئالسا، ،ئول واقتدا قرمنى دا بۆتنلەى ئالب، ئانداعى
حانلقنى بتئرب، تۆركيەنڭ بر ويلايەتى ياساب قالدئرر؛
ديب قورقالار ئيدئ. بر قرم حانى (دەولەت گەرەى) ئەگەر
تۆركيەنى شيمال ئشلەرئنە قاتشدئرساق، قرم قولئبزدا قالماس
(قرم دەحى ئەلئمزدە قالماز) ديگەن ئيمش. ئيحتيلالچى تاتارلار

نوعایلارعادا ،زور ئۆمید باعلاعانلار. حەتتا نوعایلاردان بىر خانزادەنی کیتەرب، ئارچا یاغنا قویب، قازان خانی ئیتب ئیعلان قلعانلار ئیدی. لاکین ،بو ئشکە نوعایلارنڭ هەممەسی دە قاتشمیلار؛ باری ئیك ئالارنڭ یوسف میرزا هەم نوعللاری قول ئاستندا بولعانلارئعنا قاتشالار. کیترگەن یاڭا خاندا خالقنی جەبرلەب، ئوز کشلەرنی بلەن برگە ئارچا یاغی خالقنڭ سبیر ئوگزلەرن سوراوسز ،سویب ئاشاعانلار، شونڭ بلەن ئوزئنە قارشی حەرەکەت قوبتارعان: شوکار کورمەە خالق ئانی ئوزی کیترگەن، ئوزی ،ئوتب باشن کیسکەن ئیدی.

،شول رەوشچە نوعایلارنڭ ئازمی کوبمی قاتشلاری بلەن ئیحتیلال باشلانعان ئیدی. ئیحتیلالچیلار کوبرەك قازان ئارنندا حەرەکەت ئیتەلەر. ئیحتیلالنڭ ئوچاغی ئارچا تیرەسی هەم حەزرگی لایش ئویەزندەگی میشە ،سووی بویندا ،بولب حەتتا میشە بویندا قازاندان 70 چاقرم جیردە ئیحتیلالچیلار بر نئعلعان شەهەردە سالعانلار. کاما بویندادا بر نیچە شوندی ئیستیحکامەر یاساعانلار. ،بو ئیحتیلالعا تاتارلاردان باشقا چیرمشلەردە بیك قاتشقانلار. عوموما ئیحتیلالدا ئیللی مڭگە یاقن قورالل‌نی خالق ئیشتیراك ئیتکەن.

1553 نچی یلدا تاتارلار قازان تیرەسندەگی «بیبك تاو» یانئنا کیلب. ئیستیحکاملەر یاساب، ئئعلەلار. شوندان قازانعا هوجوم قئلب تۆردئلار. جیبەرلگەن روس فیرقەلەرن جیڭب بیك کوب قازاق هەم ئستریلیستلەرنی ئەسیر ئالددلار. ئیکنچی یاقدان، تاتارلار واق فیرقەلەرگە بولئنب، تیرئنی،موم شەهەرلەرئندە هوجوم ئیتەلەر. ،ئون یلعا یاقن دەوام قئلعان ئیحتیلالدا باتلق ،بولب یۆرگەن بر نیچە ،مەشهور ئیحتیلالچی بار. شولارنڭ قابیئستنڭ ئیسملەری دە مەعلوم. ئالار: ساری باهادیر، زین سەبەلەردر

،بو ئیکی ئیحتیلالچی 1556 نچی یلدا روسلارنڭ یۆلارعا قارشی کوندرلگەن سالتیکوف دیگەن مەشهور قوماندانلارن ئەسیر ئالعانلار. یەنە قلیناق، قوربان عالی کنەزلەر، قولای میرزا هەم باشداراق نوعای ئیسملی بر شوهرەتلی قازان کشئسی ئوزئنڭ نوعللارن بلەن دەهشەتلی رەوشدە مەسکەو، عەسکەرنی ،بلەن سوعشقانلار. یۆلارنڭ نیچك ئولگەنلەری مەعلوم ئوگل. لاکین ئاخری ئیکی مەشهور تاتار ئیحتیلالچیلارنی دەولەت میرزا بلەن بیردی ئیسملی، ئیکی نوعای میرزاسن کیتروچی ئوتئروچی ئیحتیلالچی مەسکەو عەسکەرئنە ئەسیر توشکەنلەر ئیدی، بیردینی ئوتب بیروچی ئالتیش ئیسملی تاتار ،بولدی. بودا ئیحتیلالنڭ ،سوڭندا ئۆمیدسزلەنب. روسلارعا بەیعەت ئیتوچی جان بیك دیگەن کشی بار.

ئیحتیلالنی باسدرو.—

،بو ئیحتیلال ئەووەل زاماندا عی روسییە ئوچن بیك قورقنچ ئیدی؛ بر نیچە مەرتەبە روسلارنڭ ئیحتیلالنی یاسارعا جیبەرگەن عەسکەرنی جیڭگەچ، بایارسکی دومادا بایار هەم روحانیلار ئیوان. گروزنیعا قازاننی کیرئ تاتارلارعا بیرب. عەسکەرنی ئالب قایترعا مەسلیحەت ئیتکەنلەر. موندان مەسکەو حوکومەتئنڭ بیك قاوشاعانی کورئلە. لاکین قازاننی بیرو یاکاعئنا ئالعان ئەستر خانینیدا بیرو، ،ئول یاقنی قرم وەتور کینیە قولئنا تابشرو دیگەن سوز ،بولعانعا. مەسکەو یاکادان ئیدل بلعاسندان کیسلەچەك ئیدی. ئیوان گروزنی ئاتتق عەیرەتن هەم ئوستالئعن سارف قئلب ئیحتیلالنی یاسارعا قرار قلدی. قازانعا ئیحتیلالنی باسدرورعا ئیللە نیچە ئاردو جیبەرئلب تۆردی. ،بو فیرقەلەر ئوچراعان بر تاتار ئاولن یاندرالار، ئیرلەرن کیسەلەر، خاتن قز، بالا چاعانی ئەسیر ئالالار. ئیدی. بر سوعشدا عئنا ،ئون مڭ ئیر تاتار

ئوتتۇرلۇب، ئالتىن مىڭ ئىبر، ئون ئالتىن مىڭ خاتىن ئەسىر تۈشكەن؛ مەسكەو عەسكەرى ئوتكەن تاتار ئاۋۇللارى جىر بىلەن تىگىز يالىلا؛ قىرلار، تاپتالا، ياڭا سالىنغان شەھەرلەر جىمىرىلە ئىدى. شۇنىڭ ئۈستىنىدە مەسكەو حۆكۈمەتى ئالتىن، مال بىلەن خالقنى ئالدارغا تىرىشتى: ئىختىلالچىلارغا قارشى تاتارلاردان مۇزدە كەب عەسكەرلەر جىيەرە، قاسىم تاتارلارن كىترىب سوغىشتىرا ئىدى. بەعزى تاتار فىرقەلەرى ئۆز خالقى بىلەن سوغىشىچى ئىختىلالچىلار يانىنا چىقالار، لاكىن بەعزىلەرى ئىختىلالچىلارنى ئوتوب بىرەلەر ئىدى. شۇنىڭ تەقابىلىدە حۆكۈمەتدەن ئاقچا ھەم دەرەجە ئالالار. بىردىنى نى ئوتقاچ مەسكەوگە ئوزى ئالتىش ئىتكەن ئىدى.

نىھايەت تۈركىيەدەن كۈتكەن ئىعانەت كىلمەدى؛ قىرىملىلاردا بىر نىچە مەرتەبە روسىيەگە ھۇجۇم قىلىب قاراسالاردا قايدا چىقمادى؛ نوغايلاردان عەسكەرى بىلەن كىلگەن خانزادەدەندە مەعنە چىقمادى. تاتارلار ئىچىندە مەئيوسىيەت، عەكسى حەرەكەت باشلاندى. شەر جىردە تاتارلار بىرىلە باشلادىلار. ئارغا تالغان ئىبلەرى ئالانغان، تاتار ئىختىلالچىلارى قىلچلارن قىلارىنا تىقارغا مەجبور بولدىلار، شۇلاي ئىيب ئىختىلال باسلدى.

ئىختىلالنىڭ نەتىجەسىندە قىسلار تاغىن قووەتلەندى. تاتارلارنىڭ بىك كۆبۈسىنىڭ جىرلەرى بايارلار، پوپلارغا بىرىلدى.

ئىختىلالنىڭ نەتىجەسى.

بو قوزغالىشنى باستىرو زور نەتىجەلەر بىردى. بىرىنچى ياقدان قازان ئۆلكەسىندە قوزغالىش ھۆكىندا 1500 تاتار ئاق سۆيەكى ئۆلتۈرۈلگەنلىكدەن، بىك كۆبۈسى قاچىب كىتكەنلىكدەن، ئىستىقلال ئوبىن بولدىرو ئۈچۈن باشدا يۈرگەن كىشىلەر يوغالدىلار: قالغان ئاق سۆيەكلەر ئىسە ئۆزلەرىنىڭ ئىقتىسادى مەنفەعەتلەرى تلەگەنچە مەسكەوگە سادىق قول بولوب قالدىلاردا، سۆڭرا مەسكەو بولار

بىلەن قايدالانب. تاتار مىرزا وە بىكلەرىندەن عىبارەت «يومشلى ۋ تاتارلار» كىيلىب چىقدىلار. بولاردان وە ئالارنىڭ قوللارى تاتار كرەستىيەنلەردەن مۇزدە كەب مەسكەونىڭ تاتارلاردان عەيرى مونتازام ئاتلى عەسكەر ياسالدى. شول عەسكەر بىلەن مەسكەو حەزر قايدالانا باشلادى. مەسەلەن ئىوان گروزنىنىڭ بالتىق بويى ليۆونىيە نيمسلەرى بىلەن سوغشدا مۆڭلەدى عەسكەردەن ئىبللى مىڭ ئاتلى تاتار ئىشتىراك قىلدى. ئىختىلالنىڭ چۇمووى، باستىرلووى مەسكەوگە بىر ساباق بولدى. ئولدا بولسا قازان ئىلنى تىزگىنە روس عونسرى بىلەن تولترو وە كالانىزاوايت ئىتونىڭ كىرەكى دەرسى ئىدى. شونىڭ ئۈچۈن حۆكۈمەت قازان ئالىنغاچ ئوق باشلاغان بو ئىشنى ئىختىلال بارغان چاقدا وە ئول باسلغاچ ئىشلەرگە كرىشدى.

قازان خانلىغىنى كالانىزاتسىيە.

مەسكەو حۆكۈمەتى قازان ئالىنغاچ ئوق قازان خان وە فيئودالالارىندان قالغان جىرلەرنى قازاننى ئالىشودا ئىشتىراك قىلغان عەسكەر باشلارى، ۋاۋودالارغا ئىوان ئۈلەشب بىرگەن ئىدى. ئىختىلال باسلغاچ ئىسە حۆكۈمەت فەرمان چىقارب قازان تىرەسندە تەخمىنەن 30 چاقرىم تىرەسىندەگى تاتارلار تاشلاب قاچقان، وە مۇسادەرە قىلىنغان جىرلەرنى روس ئالپاوتلارىنا ئۈلەشە باشلادى. بەعزى جىرلەر ئىسە تانىر كرەستىيەنى بىلەن بىرگە نوك شول ئالپاوتلارغا تاگەدىلەر. ئالپاوتلارغا بىر ياڭا جىرلەردە خوجالىقلارن تۈزەب جىبەرگە ئاسان بولسىن ئۈچۈن چىتدەن كىتىرىلە تورغان روس كرەستىيەنلەرن 10 يىل مۇددەتىندە تۇرلى سالىم وە پاۋوينوسلاردان قوتقارا تورغان زاكون چىقارىلدى. ياڭا وەمۇنىبەت تورنلارغا ئالپاوت زولىمىندەن عاجىز بولغان ئىچكى ئۆلكەلەردەن روس كرەستىيەنلەرى ئاعىلب كىلە باشلادىلار.

شۇنىڭ ئۈستىندە ئىۋان 1555 نچى يىلى قازان ئۆلكەسىندە ياڭا يىپارخىيە ياساب، قازان ئۆلكەسىندە يوپلار كوچۈرە باشلادى. برىنچى قازان ئارخىيپىسكوپى گۇرى دېگەن يوپقا وەئاناڭ يارانلارىنا ئىيدل بويىنداغى خان وەبىكلەر جىرى بولغان مۆنبىت وەپچەنلىك، ئورمانلىق وەباقچالىق جىرلەرنى وەقف ئىتتى. بۇ جىرلەرنىڭ كوبىسىندە تاتار ئاوۇللارى بولغانغا كورە يوپلارغا بىيك كوب تاتار كرەستىيەنى تەگدى، بۇلار روحانى روس فيئادالارغا ئەووەلدە خان وەبىك سەيلەرگە تولەگەن ئوسلى ئابروك تولى وە حزمەت ئىتە باشلادىلار.

شۇلاي ئىتىب. قازاننىڭ ئەترافى مۇدافەئەگە ئوڭاي بولسىن ئۈچۈن روسنىڭ عەسكەرى فيئادالارىنا بىرلەسەلەر، ئىدل بويلارى روحانىلارىنا وەقف ئىتىلدىلەر.

مەسكەو حوكومەتى ئىيلنى تىزگىنە روسلاشدۇرۇ ئۈچۈن ئالپاۋتلاردان قاچىپ كىلوچى روس كرەستىيەنلارىن باشدا ئۆزىمەدى عەيرى رەسمى بولسادا قازان جىرىنە كىلىب ئوتىرىرغا مۇساعەدە بىردى. 16 نچى عەسرنىڭ ئاخرىندا بۇ روس كرەستىيەنىنىڭ كىلووى شۇل قەدەر كوبەيدى كى، مەسكەو ئۆلكەسىندە جىرلەر بوشاب قالا باشلادىلار. حەتتا حوكومەت بۇ قازان ئۆلكەسىنە قاچىب عەيرى مۇنتازام كىلوچىلەرنى تىيارغا چارالار قىلا باشلادى: شۇل مەسئەلەدە روسىيەدە كرەپاستنويلىقنىڭ نەمۇونەسى زور بارەم ئىيدى.

حوكومەت قازان ئۆلكەسىن تىزروەك كالانىزاتسىيە ياساو ئۈچۈن باشدا بۇتۇن مەعبوب كىشىلەرنى وە سەياسى مۇتەھەم كىشىلەرنى شوندا سۈرە باشلادى. شوندى كىشىلەردەن عىبارەت قازاندا بر نىچە ئۈرام دا ياسالدى، بىگرەكدە ئىۋان گروزنى بۇ حاقدا ئزىق بر چارا ئويلاب چىقاردى: ئولدا بولسا روسىيە

تورنالىقىدا بولغان. ساماديرژاۋىيەگە جىلاق بولب، روسىيەدە بايارلار ئىدارەسىنى يالغىز ئىمتىلوچى كىناز وە بايارلارنى قازان ئۆلكەسىنە جىبەرب. ئاندانقى ميرزالارنىڭ جىرلەرن ئالارغا تارتب ئالب، جىبولى تاتار ميرزاسىن مەسكەو ئۆلكەلەرىنە جىبەرب تگى بايارلاردان قالغان جىرلەرنى ئالارغا بىردى. مونىڭ بىلەن ئىۋان گروزنى بر بولى ئىكى يلاننىڭ باشىن كىيسدى: ئىچەگى دۇشمانلارن ياڭا جىرلەرگە جىبەرب. ئالاردان قوتىلب، ئول دۇشمان بايارلارنى ساماديرژاۋىيەگە بەيلەدى. چۈنكى كوچكەن دۇشمان بايارلار مەسكەو ئۆلكەلەرىندە تۇرعاندا چارغا دۇشمان بولسالار، عەيرى روس ئۆلكەسىنە كىلب قوتىرو بىلەن ئانىڭ قولى بولب كىتەلەر ئىدى. چۈنكى ئالارنىڭ ماللارن وەجىرلەرن ساقلاو ئۈچۈن مەسكەو كۈچى وە حوكومەتى هەر واقتدا كىرەك بولب تورادر ئىدى. قازان ئۆلكەسىندەن قالغان ميرزا وەبىكلەرنى روس ئاراسىنا ئىلتب، ئالارغا روس كرەستىيەنى بىرو بىلەن ئالارنىدا يەنە حوكومەتكە باغلايدر ئىدى. چۈنكى ئىندى ئول جىرلەرندەن وەسالقدان ئايرلغان تاتار ئاق سۆيەكلەرى ئۆزلەرنىڭ مال وەجانلارن بارى مەسكەو حوكومەتى وە چارى ئارقاسىندا عنا ساقلاب قلا ئالالار. شونىڭ ئۈچۈن ئالار سادىق قۇلغا ئەيلەندەلەر ئىيدى.

ئالپاوت قولىنداعى جىرلەر ئىشچى قولى بولماغانغا كورە ئىگەلىسى قالا باشلادىلار.

ئىۋان گروزنى قازان وە ئانىڭ ئەترافىنا كوپىس هەم هۆنەر-مەندلەرنىدە سۈردى. بۇلار ئىسە ناوعورود هەم پىسكوف شىكەللى ئەروەلەردەن ئىركلى جۇمھۇرىيەت بولبدا، مەسكەو سارلارى ئارادان كۆچەب مەسكەوگە قوشلغان وە ئەووەلگى ئىركنى ئەلدە ئۆتمەكان شەھەر ئەھالىسى ئىيدى.

16نچى عەسردا قازاندا بۇلاردان عىبارەت ئەللە نىچچە تورام باسالدى، بو كوبيس ھەم ئوستالار قازانغا كيلىب يورو بلەن مەنفەعەتە مەسكەو حۆكومەتى بلەن نق باغلانب. ئەووەلدە گى ئالارنىڭ ئيختيلالچى فيكرلەرى يوعالغان ئيدى.

جيرنى كالانيزاويت ئيتو ئوچن حۆكومەت باشكادان بر چارا تابدى. ئولدا بولسا، قازان ئولكەسندە ماناستيرلار سالرغا ترىشووى ئيدى. حۆكومەت تاتار وە باشقا عەيرى روسلار ئاراسندا روحانيلارغا جير بيرەدە، روحانيلار شوندا ئيلتب مەحكەم قويمالار بلەن چۆلغاب ئالب ماناستير سالادا، ماناخلارنى قۇرال-لاندرا، شونڭ ياننا كرەستيەنلەر كيلب ئوترالار: جيرلى حالقلار ھۆجوم قلسالار، بو ماناستير كرەستيەنلەرى شول مەحكەم قويمالار ئچنە كرب قاچالار ئيدى. شولاى ئيتب تيرە بوندە روس جنسندەن بولغان حالق كوبەيە ئيدى. شول ئوق زاماندا 16 نچى عەسرنڭ ئچندە ئيدل بويندا وە باشقا يلغالار قريلارندا نعمتما وە شەھەرلەر سالنرغا باشلادى.

1556 نچى يلدا چاباقسار، 1557 يلدا لايش، 1578 يلدا تەتش، 1589 يلدا ئالات، 1587 يلدا ئورژوم، 1584 يلدا چار (كرمسنوكاكشايسك)، 1585- سانچورسك، 1603 يلدا يارانسك شەھەرلەرى سالندىلار. بو شەھەر وە نعمتمالارغا حۆكومەت تورلى سينفدان بولغان روسلارنى كوچرب ئوترتادر ئيدى. ئول شەھەرلەرنڭ قويمالارننا قويلغان توپلارنڭ حيمايەسندە قويمانڭ چيتندەدە بيك كوب بيستەلەر وە ئالار ياننىدا ئيستيحكاملەرنڭ باشلقلارى تورەلەر (ۋايوادە، دياك، ئستريلىس باشلقلارى) نڭ بيرلگەن جيرلەرگە بەندە 10 يللق لگوتا بلەن قزقدرلب روس كرەستيەنى كيترلب ئوترتلادر ئيدى. بو شەھەرلەرگە حۆكومەت

عائيلەلەرى بلەن ئستريليس وە پوشكار ئالغان عەسكەرلەرنى كيترب ئوترتادر ئيدى.

8- ئيدل بويى ئوچن كۆرەشكە بەينەلميلەل سەياسەتنڭ قاتنشووى.

16 نچى عەسردا ئيدل، دون ھەم قارا وە خەزەر ديڭگز-لەرى ئەۋدەسى.

قازان ئالنغان چورلاردە تۆركييەنڭ ئيك زورايغان وە كوچلى چاغى بولغانلقدان، داردانيل وە باسفور، قرم خانلغى كافكازنڭ عەربى جارلارى تۆركييە قول ئاستندا بولغانلقدان، قارا ديڭگز ئانڭ كولى ميسلندە بولب قالدى.

شول سەبەبلى، قارا ديڭگز وە دارداردانيل، دون وە ئيدل ئارقلى بولغان سەودەدە ئانڭ قولندا ئيدى.

قازان ئوشب، روسيە، ئەسترحانغا تابا حەرەكەت قلغب ئانى ئالووى تۆركييەنڭ ئيقتيسادى حەيەتنە، ئانڭ سەودە وە تاموژ-ناسننا زور بر زاربە ئورو ئيدى. تابيعى، ئيدل روسيە قولننا كرو بلەن بو سەودە باشقا يولدان كيتەرگە وە روسيەگە تابيع بولرغا كيرەك ئيدى.

شول سەبەبدەن تۆركييە ئوزننڭ واسسالى قرم ئارقلى ئەلبەتتە، ئيدل بويى مەسئەلەسنە مۆداخەلە ئيتەرگە وە روسيە بلەن بەرلشرگە تيبش ئيدى. شونڭ ئوستنەدە ئيدل بويى مەسئەلەسندە تۆركييەنڭ تاغى بر ئيقتيسادى، سەياسى مەنفەعەتى بار ئيدى.

ئولدا مۆنە نەرسەدەن عىبارەت:

16نچى عەسردە شەرقدە مەزرگى ئيراندا بر زور دەولەت كيلب چقدى.

بۇ ئىسە شىئەي مەزھەبىدەگى سەفەۋىلەر سەلالىسى، قول ئاستىدە
ئىراننىڭ بىرلەشىۋى ئىدى. 16 ئىنچى ئەسىردا ئىندىكى سۇلتان سەلىم ۋە
سۇلەيمان زامانىدا ئىران بىلەن تۈركىيە ئاراسىدا بىر توختاۋسىز قانلىق
سوقۇشلار باشلاندى. بۇ سوقۇشلارنىڭ سەبەبى تۈركىيە ۋە ئىران ھۆ-
كۈمەتلەرى سۈننى ۋە شىئەي مەزھەبلەرنىڭ بىرلەشىۋى دىب قارا-
سالاردا، ئاسلى ئىقتىسادى ئىدى. ئىران زورايىب تۈركىيەگە
ۋە ئانىڭ ئارقىلى ياۋروپاغا كىلە تۇرغان ھىند، ئوتتۇرا ئازىيا ۋە-
قىتاي ماللارى يۈرتىلە تۇرغان كەرۋان يوللارن ئىشغال قىلماق
ئىدى. تۈركىيەگە ئىسە بۇ زارارلى بىر ئىش بولۇب چىقىدى.
شۇنىڭ ئۈچۈن سوقۇشلار باشلاندى. مۇنە شۇشى سەفەۋىلەر مەملە-
كەتىنە قارشى سايلاۋزاربىسى بىلەن ئىراننى بويسۇندۇرۇب بولەي،
ئانىڭ ئارتىدا ھەزەر دېڭگىزى ئارقىلى يا ئىسە شۇنىڭ غەربى
جارلارى بويلارىندان ھۇجوم قىلىب جىگەرگە مۈمكىن؛ مۇنىڭ
ئۈچۈندە ئىدىل بويى تۈركىيە قولىندا يا ئىسە ساھىب، ھەم
ئوتەمىش گېرەيلەرنىڭ زامانىداغى شىكىللى ۋاسسالارى قولىندا
بولۇرغا تىيىش ئىدى.

مەعلوم كى، ھەر بىر ئىقتىسادى ۋاقىعە ئۈستىندە ماخسوس
بىر ئىدېيالوگىيە ئۆسىب چىغا. تۈركىيەنىڭ ئىدىل بويى ئىشلەرىنە
قرىم ئارقىلى قاتىشۇۋى ئۈچۈن مۇندى بىر جوانىش تابلدى: ۋە ئۇلدا
بولسا روسىيەگە قول ئاستىنا كىرگەن تاتارلارنى دىنى ـ مىللى
ياقدان قۇتقارۇلارن بەھانە ۋە دەلىل ئىتىب تۇتۇدۇر. مۇنىڭغا
بىلگىلى: تاتارنىڭ ئۆز ئاراسىدادا مۇۋافەقەت بار ئىدى. چۈنكى
مەسكەۋ ھۆكۈمەتىنىڭ تاتارلارنى چوقىندۇرۇرغا دىمەلەۋى، كۆچلەۋى
ھەم ئالارنىڭ جىرلەرن تارتىب ئالۇۋى، تاتارلارنىڭ قۇبىدا ئۆز
كۆچلەرى بىلەن مەسكەۋ قولىدان چىغا ئالماۋلارن تاگالاۋ تۈركىيە
ۋە ئانىڭ ۋاسسالى قرىمغا مۇراجەعەت ئىتەرگە مەجبور ئىتەدر

ئىدى. شول سەبەبلى تاتارلار، ھەتتا باشقا غەيرى روسلار ئىسە-
تانبول ۋە باقچا سارايغا ئىلچىلەر جىبەرىب، قرىمنى ـ تۈركىيەنى
چاقىرالار ئىدى. لاكىن ئىدىل بويى مەسئەلەسىندە ئەھمىيەت
بېرۈچى تۈركىيە ـ قرىم ۋە مەسكەۋگىنە توگىل، بەلكى غەربى
ياۋروپادا بار ئىدى. 16 نچى ئەسرنىڭ 60 نچى يىللارىندا روسىيە
بىلەن ئانگلىيە ئاراسىندا تىق سەۋدە مۇنەسەبەتلەرى باشلانغان.
مەسكەۋدەن ئارخانگىلسكگە، ئاندان ئىنگلىز كۆيمەلەرىنە تۇيەلىب،
دائىم ئەشيا (سىبىرى ماتېرىيال) ئانگلىيە ۋە گاللاندىيەگە كىتە باش-
لاغان ئىدى. شول ماللار ئىچىندە ئىلك زور ئورۇن تۇتقان نەرسە،
ئىدىل بويىندان ۋە سىبىردەن كىلە تۇرغان مېخلار ھەم ئەستەر-
خاندان كىلە تۇرغان بالق ۋە ئىكرا. ئىدىل بويى بىلەن مەسكەگە
كىلە تۇرغان يىفەك ئىدى. ئىۋان گروزنى زامانىندان باشلاب
بۇ ماللارنى ساتۇ ئۈچۈن ئىنگلىزلەر بىلەن مۇعاھەدە باسالغان
بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈندە قازان ئالى كوتەرىلىب كىتكەن؛ ئاندا
ئىنگلىز ۋە گاللاندىيەلىلارنىڭ سەۋدە ئاگىنتلارىدە قويلغان ئىدى.
بۇ ئىسىكى كوتەرىلب كىلە تۇرغان ئېللەرنىڭ مەنفەعەتلەرى ئىدىل
بويىن روسىيە قولىندا كىرتو ئىدى: چۈنكى ئىراندان كىلە تۇرغان
مال تۈركىيە ئارقىلى ئوتە قالسادا، ئول ئىنگلىز ۋە گاللاندىيە-
لىلار قولىنا توگىل، بەلكى ۋەنېسىيە ھەم جەنوە سەۋدەگەرلەرى
قولىنا كىرگە تىيىش ئىدى. بەلكى شۇنىڭ ئارقاسىندادر بىر قازان
مەسكەۋ سوقۇشىندا مۇعەنلىس ھەم ئوبچىلارنىڭ ياۋروپالىلار
بولغان. ھەم قازان ئۈچۈن سوگىشى كۆرۈشەدە قازاننىڭ نىعمەتما-
ستىنىڭ مۇسىم بىر مۈرىنى كوتەرىب تاتارلارنى قورقىتقان ۋە مۇدا-
فەعەسىز تاشلارغا مەجبور ئىتكەن كىشىدە ياۋروپالى ئىدى.

ھەر حالدە ئىلك ئىللىك ئىدىل بويى ئۈچۈن مەسكەۋ، قرىم،

تۈركىيە بلەن بەرلىشرگە نىيش ئىدى. مۇنە شۇشى بىرلىشۇلەرنىڭ
قايىشىن ئىسكە تۈشۈرۈپ ئوزايز (1).

تۈرك ھەم قرم عەسكەرىنىڭ ھۇجۇملەرى.

— قازان ئەتراپىدا ئىختىلال بولۇپ تۇرغان چاقدا، 1555 نچى يلدا، قرم خانى تۈركىيەدىن ئالغان يەنى چەرى ئىسىملى عەسكەرلەر بلەن روسىيەنىڭ حۇدودىن ئۆتكەن. روسلارنىڭ ئاڭكار قارشى جىبەرگەن عەسكەرلەرنى جىڭگەن. تاتارلار تولا شەھەرنە باقلاشىپ كىلەلەر. ئىۋان گروزنى مۇڭكار قارشى عەسكەر كوندرگەن. لاكىن قرم عەسكەرى نى ئۈچىندر يورلىب قايتىپ كىتكەن. موندان سۆڭغى ئىكى يلدادا قرملىلار ھاماندا روسىيەگە ھۇجوم قىلدىلار، قرم تاتارلارى قازانلىلارنىڭ ئىختىلالنا بولىشو ئۈچن واق-واق بۇز، ئىكى بۇزلىك قبرقالار بولۇپ كىلىپ تۇرالار ئىدى.

1566 نچى يلدا تۈركىيە سۇلتانى سۇلەيمان قانونى ئۆلىپ، ئانىڭ ئورنىنا سەليم II تەختكە ئوتىرا. ئىندى بو سۇلتان ئىش توتكەن قازان، ئەسترخان روسلار قولىنا تۈشكەن بولسادا، كىبرى ئەسترخاننى ئالرغا تويلادى. سۇلتان سۇلەيمان قانونى (تۈركىيە سۇلتانى) چىلاب تشكە كرتشرگە تويلاب 1563 نچى يلدا قرم خانى دەولەت گەرەيگە، عەسكەرگە ئاشارغا، ئچەرگە ئاتلار حەزرلەرگە ھەم يازغا ئەسترخانغا ھۇجوم ئىتەرگە بۇيۇردى. ياز كۈنى تۈركىيە حۆكومەتى يەنى چەرى عەسكەرن ھەم مۇفتەبىر قومانىانلاردا كوندردى. قرمدا توپ، جەخرەلەر تۇيەرگە بۇز ئارىا حەزرلەرگە قوشدى. تۈركلەر دون سووى بلەن توپ وە-

(1) بو حاقدا ئۆزن مەعلومەت «مەعارىف ژورنالىدا» ئىدل ئۈچن كۆرەش» ئىسىملى مەقالەبزدەبار.

عەسكەرلەرنى تۈيەپ بارىپ، ئىدل يلغاسىنا قەدەر ئەرسەلەرنى ئاتقا تۈيەپ، سۆڭرا ئىدل يلغاسى، ئانىڭ قرىبىن بلەن بارىپ ئەسترخانغا ھۇجوم ئىتمەكچى بولدىلار. شول ئوق واقتدا مەسكەونىڭ قرمداغى ئىلچىسى حۆكومەتكە، ئەسترخان تاتارلارىنىڭدا تۈركلەر بلەن قرملىلارنى كۆتكەنن يازدى. لاكىن قرم خانى مۇنى تلەمى: ئالدا ئەيتكەنچە تۈركلەر ئىدل بويىن ئالسالار، «قرم ھەم ئەلمەزدە قالماز» دىپ قورقالار ئىدى. شولاي بولسادا، دەولەت گەرەي روسىيەگە ئولتىماتوم بيرىپ، قازان ھەم ئەسترخاننى كىرى قايتاروون. قازانغا خان ئىتىپ ئولى عەدل گەرەينى قويونى سۇرادى. تابىعى، روسىيە حۆكومەتى مۇڭكار قارشى جەواب قايتاردى.

نىھايەت 1563 نچى يلدا تۈركىيەنىڭ ئەمرى بلەن بولاچاق ئەسترخان سەفەرى بولمى قالسادا، قرم خانى جەنوبى روسىيەگە ھۇجوم ئىتەدى. لاكىن روسىيە عەسكەرى تارافىندان قاتى قارشىلىق كورىپ، كىرى يورۇلب قايتىپ كىتەدى. مۇندان سۆڭدا قرم حۆكومەتى قازان وە ئەسترخاننى سوراودان دەوام قىلدى. چۈنكى بو جىرلەردەن ھامان ئىلچىلەر كىلىپ تۇرالار. حەتتا چىرمشلەردەن دە قرمغا ئىلچى كىلىپ، قازانغا بر خانزادەنى خان ئىتىپ عەسكەر بلەن جىبەرونى سورىلار ھەم ئوزلەرىنىڭ قرم عەسكەرنە بولشلىق قلىب 66000 عەسكەر بلەن قازانغا ھۇجوم ئىتەچەكلەرن بلدردىلەر. لاكىن قرم ھاماندا روسىيەگە عەسكەر بلەن كىلە ئالمادى. بيكلەر؛ مىرزالار؛ قاراچىلار شوراسى خاندان قازانغا بارونى تالاپ قىلدىلار. شوندان سۆڭ قرم خانى پادشاھدان ئولتىماتوم بلەن ئىلچى جىبەرب، قازان وە ئەسترخاننىڭ تاتارلارغا كىرى قايتارلووون سورادى. لاكىن مەسكەو حۆكومەتى رازى بولمى. شولايدا قورقىب خانغا ئاقچا جىبەرە، ھەم كىلىشر

ئۈچۈن شۇندى ،بول كورسەتە ئىدى: خانزادە روسىيەگە كېلسىن، ئاڭار سابىق قازان خانى شاھعەلىنىڭ قىزى (ئاسراماغا ئالغان) بىرەم، قاسىم شەھەرىنە خان ئىتەم دىدى. مۇنىڭ بىلەن قرىم خانى ئالداماقچى ،بولدى. ئاڭار قرىم خانى بۇلاي دىب جەواب بىردى: «مىنىم بالامنى ئاشاترلق حالم بار. قاسىم خانلىقى ئاڭار كېرەك توگل، ئەگەر ياخشىلق بىلەن قازان، ئەسترخاننى بىرمەسەڭ تۈركىيە حۆكومەتى بارىن بر ئانى سىنىڭ قولڭدان ئالر.»

سۇلتان سەلىمنىڭ ئەسترخانغا ئاتابا كېلىۋوى.

1566 نچى يلدا تۈركىيەدە سۇلتان سۇلەيمان قانونى ئولگەچ، ئانىڭ ئورنىنا سەلىم II تەختكە ئوتىرا. ،ئول ئىندى چنلابدا ئىدل بويى مۇسلمانلارىنىڭ ھەم غەيرى روسلارنىڭ تلەگەن جىرنە جىتكىررگە كرشمەكچى بولا. شوشى واقتلاردا بۇخارا، خىوادان كېلگەن مۇسلمان تۈرك حاجىلارى ئىستانبولدا حۆكومەتكە روسىيەنىڭ قازان، ئەسترخاننى ئالوون، ئانداغى مۇسلمانلارنىڭ حوراققا تۈشولەرن، باشقا مۇسلمان ئىللەرىندە ھۇجوم قىلو ئىحتىمالن، ئەسترخانغا كېلە تورغان سەۋدەگەرلەرنى ئالاب، بىك كوب پوشلىنا ئالوون سۈيلەب، زارلانب عەرىزا بىردلەر. سۇلتان قرىم خانىنا ئەسترخانغا باررغا حەزرلەنرگە كېرەك، يارلق حەزرلەرگە بويىرا ھەم تۈركىيەدەن عەسكەردە، ،توبلاردا كوندردى. تۈركىيەنىڭ ئەسترخانغا كېلرگە تلەۋىنىڭ ئىكنچى بر سەبەبى دە بار ئىدى. تۈركىيە سەلىمنىڭ چىركاسدان بولغان بر وەزىرى ئالدا سۆيلەنگەن ئىراننى كاسپى دىڭگزى ئارقىلى جىڭب ،بولو حاقىندا غى لائىحەنى تەقدىم ئىتكەن ئىدى. دەولەت گىرەى خان ھەر تۈرلى يالغانلار بىلەن سۇلتاننى قورقتا: «روسىيەنىڭ ئەسترخاندا عەسكەرى

كوب، ئەگەر جىڭلسەك بۈتىن مۇسلمان عالەمندە دانىڭ بتەر؛ سۇوققا عەسكەر چىدى ئالماس، ئەگەر ،دون بىلەن ئىدل قوشلسا، روسلارغا قرىم، قارا دىڭگز بىلەن تۈركىيەگە ھۇجوم قىلرغا ،يول ئاچلر ،ئەدى ئىدى. ئەسما تۈزى روسىيەدەن قازان، ئەسترخاننىڭ بىرلوون ئالاب قىلرغا ھەم ئانى تۈركىيەنىڭ قىلرغا تلەگەن ئىشلرندەن خەبەردار ئىتب تۈرادر ئىدى. سۇلتان ،دون بىلەن ئىدل يلغاسن برگە قوشب، ،شونىڭ ئارقىلى قلوت جىبەررگە ئويلەر ئىدى. توبلەب ئويلاغاندا! ،بو لائىحەدا بردە ئاقلغا ئاشماسلق ئىرسە يوق. چونكى مۇندا ،دون بىلەن ئىدلنىڭ حەزرگى كامىشىن يانندا ،يارى بر برسندەن 25 چاقرم غنا كىلب ياقنلاشقان ،ئورنى بار. ،شول مەقسەد بىلەن 1569 نچى يلدا ،بو ئش ئۈچۈن 17000 عەسكەر، قازو ئۈچۈن قورالار، ئشچىلر ھەم ئىللى مڭ تاتار عەسكەرنى كوندرگەن. عەسكەر، كۈيمەلەر بىك ئاورلق بىلەن ،دوننىڭ ئىدلگە ياقن كىلە تورغان ئورنىنا بارب جىتكەنلەر؛ قرىم خانى تۈركلەرنىڭ شىمال تۈركلەرى بىلەن قوشلولارندان قورقب تۈرك عەسكەرى ئاراسىنا تۈرلى يالغان ئەشويشلى خەبەرلەر تاراتا باشلاغانلار. ئىمش ،بو جىردە قش كۈنى قاراڭغى بولا، جەي كۈنى تۈن بولمى؛ بىك كوب نامازلار قالدررغا كىرەك بولا دىلەر ئىدى. كانالنى ھىچ قازو حال يوق، ئش بىك ئاقرن بارا؛ عەسكەر ئاراسندا نارازىلق كورنەدر ئىدى.

ئەسترخاندان كىلگەن ئىلچىلەردە: «بردە كانال كېرەك تۈگل، تىز كىتە ئەسترخانغا كىلب بزنى روسلاردان خلاس ئىتڭز» دىب ئوتنەلەر ئىدى. ،شول رەوشچە تۈرك عەسكەرى ئەسترخانغا ياقنلاشقان: قوماندان پاشا تقتىمالغا ئەسترخانغا ھۇجوم ئىتەرگە ئويلامى، ،ئول شوندا ئىستىحكام سالب، يازغا قەدەر قشلارغا ئويلاغان ئىدى. ،ئول ئاراندا قرىم عەسكەرى بىلەن خاندا

قرمغا قايتب كيتكەن ئيدى. شوشى واقتدا تۈرك عەسكەرى
ئاراسندا ئيختلال چىقتى. قايتونى تلى باشلادىلار. ئول ئارادا
ئيران، روس عەسكەرى هەم مەسكەو تاراقلى نوغايلار كيلەلەر
ئيگەن-ديگەن خەبەر چىقتى: ئشول ئوق كونلەردە چىلابدا مەسكەو
عەسكەرنىڭ ياقىنلاشقان خەبەرى كيلدى: تۈرك عەسكەرنىڭ
باشلىقى ئيستيحكاملەرنى بوزب، ياندرب قايترغا چىقتى، يولدا
سۇلتاندان ئەمر ئالندى، بو فەرماندا ئەسترخان يانندا قشلارغا
هەم جەي كونى زور ئيمانەت عەسكەرى جيبەرەچەگن سۆيلەگەن
ئيدى. لاكين عەسكەر مۇنى تڭلامادى.

دەولەت گەرەى خان ئوزنىڭ ماقسەدىنە ئيرشكەن ئيدى.
ئول ئيوان گروزنيغا خات يازب، تۈرك سۇلتانندان قۇتلدر-
غانىنا ماقتانغان ئيدى. ئشول ئوق واقتدا بيك كوب مال، ئاقچا
سوراغان هەم قازان بلەن ئەسترخاننى تەلاب قيلووندا ياكارتىنان
ئيدى.

مەسكەو حۆكومەتنىڭ قاوشاوى.

بو زاماندا ئيوان گروزنىنىڭ بابارلارنى ئوتتۈرە باشلاغان، باحشى بايارلار ئاندان قاچا باشلاغان، ئيمسلەر (ليۆونيە)
بلەن پولشە سوغىشب تورغان چاقلار ئيدى. سۇلتان سەليم دە
فيكرندەن قايتماغان ئيدى. ياز جيتو بلەن هۇجوم قيلرغا ئويليدر
ئيدى.

ئشول سەبەبدەن قرم خانىنادا بيك زور خيراج، بولەكلەر
جيبەرگە ئويلاغان هەم سۇلتان ئالدندا ئوزن ئاقلارغا ترشب
ئيستانبولغا ئيلچى جيبەرگەن ئيدى. ئيلچى بولەكلەر ئالب
بارب، سوز ئارسندا سۇلتانغا: «چارغا قارشىلق قيلماغان قازا-
نلىلار بيك خۆرمەتدە: ئاشكار حۆرمەت ئيتەلەر: ئوز ئورنلارندا
تورالار، چار ئالارنىڭ دينىنە تيمى، ئالارنىڭ مەعبەدلەرن

(مەسجدلەرن) جيمرمى: مونە چار حەزر قاسيم شەهەرنىنە بولاتنى:
خان ئيدە: مۇسلمان شەريعەتنچە مەسجدلەر. كاشانەلەر (مەقبەرە)
ئشلەرگە قوشدى. ئەگەر، ئول مۇسلمان شەريعەتنە خيلاف
بولسا ئيدى. روسيەنىڭ ئورتاسندا بولاتقا خان بولرغا هەم
مۇسلمان شەريعەتنچە تورورغا قوشماس ئيدى.» ديب ئەيترگە
قوشقان ئيدى. سۇلتان ئيلچىگە ئيوانىنى بيك تۆرنشب ئەستر-
خان بولن ئاچارغا هەم ياڭا ياسالغان ئيستيحكاملارنى واتارغا
قوشقان ئيدى. ئيوان ياكادان ئيلچى جيبەرب، ئەسترخاندا
مەسجد وە كاشانالارنىڭ جيمرلووى ئيوان ئەمرى بلەن
بولماغانلقن بلدرگە قوشقان. لاكين سۇلتان هامانىدا قازان
بلەن ئەسترخاننىڭ مۇسلمانلار قولنا بيرلوون تالەب قىلادر ئيدى.

1571 نچى يل هۇجومى.

مەسكەو حۆكومەتى تۈركيە بلەن قرمدان
بيك قانى قورقا باشلاغان. ئول بيك كوب
عەسكەر ئوتا ئيدى. 1570 نچى يلنىڭ
باشلارندا ئوق واق تاتار فيرقالارى روسيەنىڭ چيكلەرنە
هۇجوم قيلا باشلاغانلار: 1570 نچى يلدا دەولەت گەرەى ئوزى
يوز يگرمى مڭ تاتار عەسكەرى بلەن روسيەنىڭ چيگن ئوتب
مەسكەو يانىنا كيلب جيتدى.

روسيەنىڭ ئاشكار قارشى جيبەرگەن عەسكەرى جيكلب
ئيوان ئوزى دە قاچدى. ئيرەيوندەگى خالق بۆتن مالن جيبب
مەسكەوگە كرب بيكلەندى. تاتارلار مەسكەونى موحاسەرە ئيتدىلەر،
مەسكەو هەر ياقدان يانا باشلادى. تاتارلار مەسكەوگە كرب تالى
باشلادىلار. بەعزى روايەتلەرگە كورە سيگز مڭ كشى ئوترلدى،
يوز ئيللى مڭگە ياقن ئەسير ئالندى شوشى قەدەر ئەسير،
ئەللە نى قەدەر مال ئالب قرم خانى مەسكەونىڭ زور عەسكەرى
كيلە، ديب ئيشتب چيگە باشلادى.

دۆلەت گەرەي ئىۋانغا شوندىي بىر خات يازىپ قالدۇرغان ئىمىش: «پۈتۈن نەرسەنى يالغۇز ھەممە يارىنىسىدا قازان بىلەن ئەستەرخان ئۈچۈن، پۈتۈن دۇنيانىڭ بايلىقىنى بەرەرمەن؛ ئاللانىڭ ياردەمىنە تاشاپ، مېن سېنىڭ ئۈستىڭگە كېلدىم. شەھەرلىرىڭنى ياندۇردۇم. باشقادان تاجىڭنى دا ئالىرغا نىلەگەن ئىدىم، لاكىن سېن كېلمىدىڭ: بىزگە قارشى سوغىشمادىڭ. ئۆزىڭ، مېن مەسكەۋ پادىشاھى دىگەن بولۇپ ماختاناسىڭ: يەنە سېندە ئۇيات، غەيرەت بولسا ئىدى، بىزگە قارشى سوغىشىر ئىدىڭ! ئەگەر بىزنىڭ بىلەن دوسلاناسىڭ كېلسە، بىزگە قازان بىلەن ئەستەرخاننى بىر. ئەگەر ئىندى ئاقچا، خەزىنە بىلەن قۇتۇلام دىسەڭ – ئول بولماس. پۈتۈن دۇنيانىڭ بايلىقىنى بىرسەڭ دە كېرەك تۈگىل! بىزگە كېرەك نەرسە قازان بىلەن ئەستەرخان، ئەمما دەۋلەتىڭنىڭ يولىنى مېن ھەزىر بىلەم ھەم كۆردۈم.»

مەسكەۋ ھۆكۈمەتىنىڭ ئەستەرخاننى بىرىرگە رازىلىقى.

ئىۋان بۇ ئاتار ھۇجۇمىندەن سوڭ قورقىپ، چىلابدا ئەستەرخاننى بىرىرگە رازى بولغان؛ قىرىمغا ئىلچى جىبەرىپ، بولەكلەر كۆندۈرگەن ھەم شوندىي شارت تەقدىم ئېتكەن: ئەستەر- خانغا قىرىم خانى ئۆز ئۇلىن خانلىققا جىبەرە؛ لاكىن ئول خاننى مەسكەۋ پادىشاسى تەعيىن قىلا؛ دىمەك مەسكەۋ ئەستەرخاندان يارىم مۇستەقىل. قاسىم خانلىقى كوك بىر خانلىق ياسارغا تىلەير ئىدى. لاكىن قىرىم ھۆكۈمەتى مۇشكار رازى تۈگىل. ئول ئىۋانغا شولاي يازغان ئىدى: «سېن ئەستەرخاننى بىزگە بىرىرگە رازى. ئەمما قازاننى بىرىرگە تىلەمىسەڭ. نىچەك ئىتىپ بىرلىك بولمانىڭ (ئىدلنىڭ) دېڭگىزگە قۇيا تۇرغان ئورنى مېندە بولسىندا، ئانىڭ باشى ئىمىش سېندە»؛ شوكارغا ئانىدا بىيك كوپ بولدىڭ. ئاقچا سورغان ئىدى. مەسكەۋ ھۆكۈمەتى ئىسە خاننى ئاقچا بىلەن ساتىپ ئالىپ بولماسمى دىپ بىيك كوپ كانترىبۇتسىيە بىرىرگە رازى بولغان، بارى

ئىيك قازان بىلەن ئەستەرخاندانغا راز كېچۈنى سورغان ئىدى.

قازان، ئەستەرخان ئۈچۈن تارتىشۇنىڭ زاعيفلەنوۋى.

— 1572 نچى يىلدا دەۋلەت گەرەي خان ياكادان مەسكەۋگە قابا يۈز يگىرمى مىڭ عەسكەر بىلەن ھۇجۇم ئېتكەن ئىدى. لاكىن بۇ يولى مەسكەۋنىڭ زور ئاردوسى خاننى مەسكەۋگە يوراعىراق جىرىدە قارشىلاپ، سوغىش بىرگەن ھەم بۇ سوغىشدا خان كوپ تەلەفەت كۆرىپ چېكىنگەن ئىدى. مونىڭ سوڭىندا قىرىم ھۆكۈمەتى ئۆزىنىڭ تالەبلەرىندە كېمىتكەن، ھەزىر ئول بارى ئەستەرخان بىلەنگەندە قانائەتلەنىرگە رازى بولغان. لاكىن ئىندى مەسكەۋ ھۆكۈمەتىدە ئۆزىنىڭ قوۋەتىن سىزىپ قانى تۇرا باشلاغان، ھەتتا ۋەعدە ئېتكەن كانترىبۇتسىيەنى دە تولەۋدەندە باش تارتقان. ئۆز اقلامى مەسكەۋ دۇشمانى قازان، ئەستەرخان ئىشلەرىنە ئەھەمىيەت بىرۈچى دەۋلەت گەرەي ئولىپ، ئانىڭ ئورنىغا تەختكە ئوتىرغان خان، ئىشلەكسىز ھەم سوغىش ئىشىنە بىرلىگەن كىشى تۈگىل. دۇرست، ئول دا قازان، ئەستەرخان مەسئەلەسىن چىغارىپ تۇردى؛ لاكىن ئول روسىيەدەن كېلگەن ئاقچا، بولەكلەر بىلەن قانەعەتلەنىپ سوغىش قىلمادى. شونىڭ ئۈستىندە تاعى قىرىم بىلەن تۈركىيە ئاراسى سوۋىنىپ كىتدى. ئاندان سوڭ كېلگەن خانلاردا باشقا ئىشلەر ۋە ئىچكى نىزاعلار بىلەن مەشغول بولدىلار. شولاي ئىتىپ 16 نچى عەسردە تۈركىيە ھەم قىرىم دەۋلەتلەرى ئاقرىنلاپ قازان، ئەستەرخان مەسئەلەسىنە ئازراق ئەھەمىيەت بىرە باشلادىلار: چۈنكى بۇ زاماندا بالقان يارىم ئاتاۋىندا ۋە ياۋروپادا تۈركلەرنىڭ سوغىش مەيدانى ئاچىلدى؛ تۈركىيە سەياسەتىندە تەجەۋۇزدەن مۇدافەعەگە كوچەرگە مەجبور بولا باشلادى.

بولاي رەۋىشچە پۈتۈن ئىدىل بويى مەسكەۋ قولىندا قالدى.

9 - سیبیر حانلىعىنىڭ بتووى.

سەبەبلەر.

سەودە کاپیتالی ئوزىنىڭ سەودەسىنە جىرنى هامان تارتدرو، ئرورايئونى سۆرى؛ شونڭ ئۆچۈن مەسكەونڭ سەودە كاپیتالیزمى ئۆسكەن ساین ئانڭ ئاپیتىي نىوده ئارتقاندان ئارتدى؛ جۇن، میخ وە تیری بلەن جیت ئیللەر بلەن سەودەنڭ ئوسووى چارنڭ حەزینەسىنڭ تویماس كوزلەرن ئورالنڭ ئۇنگى باعئندا چوبرتدرە باشلادى. قازان ئالنعاج باشقردلاردا مەسكەوگە بەیعەت ئېتب، حەزینەگە یاساق تولەرگە رازى بولئب ئېلچىلەر يبەرگەنلكدەن، بازار تاعى كېڭەيسە دە، سەودە كاپیتالىنڭ تویماس منعدەسى تاعى ياڭا ماللار سۆرى باشلادى. زاتەن قازان شیكللى باشقا تاتار حانلقلارىنا وە ئوردالارنا قاراعاندا تارعانىزانسیەسى وەمەدەنییەتى باحشى راق بر نەمئتما مەسكەو قولىنا كرگەچ، قالعانلارىنڭ جب ئوچلارى ئوز ئوزلەرندەن سوتئلە باشلادى. سیبیر حانلىعى دا مەسكەونڭ كاپیتالیزم ئەساسئنا كوچە باشلاعان ئیقتیسادى وە ئیجتیماعى ئۆرمۆشى بلەن كورەشدە تابیعى جیكلدى. بو كورەشنڭ نیچۈك باشلانئب، نی بلەن تەمام بولعانن بلر ئۆچۈن سیبیر ئورداسىنڭ سەیاسی ئەحوالئنا كوز ئېبزنى تۆشرب قارىبز.

سیبیر حانلىعىندا سەیاسی حەل.

ـ بۆرۆنعى زاماندا سیبیر تاتارلارىنڭ مەركەزى ئیشیم سووى بویندا بولب ئول زاماندا ئانڭ ئیرتشقا قویا تۇرعان ئورنندا «قزل تورا» دیگەن شەهەر بولعان. بۆرۆنعى زاماندا بوجیرلەرنڭ برنچى حانى «ئون» بەئیسە «ئونس» بولعان ئیمش. بو كشى حانلىعنى زورايتقان. بیك كوب جیرلەر ئالب حانلىقعا

قوشقان ئېمش. مۆكارعا قارشى 16 نچى عەسىردە جینگیز یەئیسە جینگیزنڭ ئیسمانى بر بیك قوبب، ئونىنى ئوترگەن. لاكین بو بیك حانڭ زوتەداشلارنڭ ئوچ ئالولاردان قورقب، ئوزئنڭ ئیبەرچنلەرى بلەن قاچب توبلعا قویا تۇرعان تورا بلعاسى بوینا قاچب كېتب. شوندا «چینگى تورا» ئیسملى شەهەر سالعان: سۆكرا بو شەهەر «تۆمەن» ئاتالعان. ئون ئوتئزلگەندەن سۆڭ ئیشیم بوینى ئون حاننڭ بالالارى تارافندان ئیدارە قلئنئب كیلگەن: لاكین دەولەت زاتیف بولعان: ئەمما چینگیزنڭ ئوعلى تایبوعا تورا بلعاسى بویندا ئیدارە ئېتە باشلاب، شاقتى كوچلى حوكومەت تۆزگەن. هەم بۆز یللاب سیبیر حانلىعنى ئیدارە قلب كیلگەن. حانلار شوشى نەسلدەن (سەلالەدەن) بولعانلار. لاكین 15 نچى عەسىرنڭ باشندا، ئون حان نەسلىدەن كیلگەن ئیبراهیم یەئیسە ئیباق چینگى تورا حانى جیكب تایبوعا قولندان حاكمییەتنى ئالدى؛ چینگى تورا، یەئیسە تۆمەن شەهەرى مەركەز ئیتب ئیباق بۆتۈن سیبیر تاتارلارى بر حوكومەت قولىنا جیدى. بو حان ئوزئنڭ تەئسیرى عەربكە تابادا جیبەرب نوعاى تاتارلارى بلەن برلەشب ئالتن ئوردانڭ ئەحمەد ئیسملى حانى تۆشرب، بر واقتدا تارالا باشلاعان ئالتن ئوردا عادابانى بولا. لاكین بو زاماندا ئیندى شەرقى یاوروپا هەم عەربى سیبیرگە قورقنچ بولعان مەسكەو دەولەتى ئۆسب كیلە. حەتتا مەسكەو عەسكەرلەرى پېرم، وياتكا ئۆلكەلەرى ئارقلى عەربى سیبیرنڭ قېن قەبیلەلەرن ئوز قول ئاستلارىنا كرترگە ئۆمتئلالار. شونڭ ئۆچۈن هەم حانلقدا ئوزئنڭ دۇشمانلارىنا قارشى بر كۆچ كە مالیك بولو ئۆچۈن مەسكەو كنەزى ئیوان III بلەن ئیتتیفاق یاسارعا تلب، ئیلچىلەر جیبەرب تورا. لاكین تایبوعا نەسلى هاماندا ئیباققا هۆجوم ئیتب تەحت داوالودان كیرى تورمى. شونڭ ئۆچۈن 1414 یلدا

تايبوغا نەسلىدەن مۇھەممەد ئىسىملىك بىرسى ھۇجۇم ئىتىپ، ئىبراھىم (ئىباق) نى ئۆلتۈردى: ئىرتىش قىرغىقىدا ئانىڭ توبلىغا قوشىلا تۇرغان جىرىندەن 25 چاقىرىم ئۆستەرەك بىر يەردىكى ئىسكەر ئىسىملىك شەھەر خارابەسى ئورنىدا سىبىر شەھەرن سالىپ مەركەز ياسادى. شولاي ئىتىپ حاكىمىيەت پادشاھان تايبوغا سەلالەسىنە قايتدى. مۇنىڭ بىلەن ئىچكى نىزاع، تەخت ئۈچۈن كۈرەش بىتمەدى. ئىباقنىڭ ئوغلىنىڭ ئوغلى ئىبفرات بولدۇقلى كۈچۈم پادشاھان تەخت داۋالارغا تۇتوندى. شونىڭ ئۈچۈن مۇھەممەدنىڭ خەلەفى يادكار كۈچۈمگە قارشى كۆرەشكەندە ئىستىنفاقچى بولور دىب ئۇمىد ئىتىپ مەسكەو پادشاسىندا خىراج تولەرگەدە رازى بولدى. ھەتتا 1555 نچى يىلدا يادكار مەسكەوگە ئىلچى جىبەرىب ئىوان گروزنىينى قازان، ئەسترخان ئالىشى بىلەن تەبرىكلەدە ئىتدى وە يىل ساين ملك جۇفار تىرىسى بىررگەدە وەعدە ئىتدى: سۆڭرا مەسكەودەن كىلگەن ئىلچىگە يادكار سىبىر خالقى بەيعەت ئىتەردى، سالم تولەو ئۈچۈن خالقنىڭ سانىن ئالدردى. شولاي ئىتىپ، سىبىر خانلىغى 1555 نچى يىلدا قۇمسىز حاكىمىيەت ئۈچۈن خالقنىڭ ئىستىقلالىيەتىن بىررگە رازى بولغان خانى ئارقاسىندا، مەسكەوگە بويسىندى. دىمەك، سىبىردەدە بر شاھعەلى تابىلدى. لاكىن مەسكەونىڭ يادكارغا فايداسى تىمەدى. ئول واقتدا مەسكەو ئۆزىنىڭ غەربى كورشىلەرى بولغان لىوونىيە نىمسلەرى، پالەكلەر بىلەن سوغىشدا ھەم قرم خانىنىڭ ھۇجوملەرندەن مۇدافەعە بىلەن مەشغول ئىدى. جىدى يىل يادكار كۈچۈم بىلەن سوغىشدى. نىھايەت كۈچۈم جىڭىب يادكارنى ھەم ئانىڭ برادەرن ئۆلتۈردى؛ خانلىقدا شولاي ئىتىپ باش بولوب قالدى. شولايدا ئىچكى نىزاعلار ھامان دەوام ئىتىپ توردى.

كۈچۈم وە ئانىڭ ئىدارەسى. كۈچۈم بۈتۈن غەربى سىبىرنى بىرلەشدۈرۈب، كۈچلى بر پادشالىق ياسارغا ئۆمتىلدى. بو واقتقا قەدەر ئەلى تاتارلار ئاراسىندادا

ئالارغا بويسىنماغان قىيىن قاوملارندادا مەجوس دىنى - شامانلىق ھۆكم سۈرەدر ئىدى. كۈچۈم ئىلنى بىرلەشدۈرو ئۈچۈن ياڭغا بر سەياسەت توتدى. ئول خالقنى ئىسلامىيەتكە ئۈندى، ئورتا ئازىيا بىلەن مۇناسەبەت توتا، شول دىن بىرلىگى ئارقاسىندا ئوردانىدا بىرلەشدۈرگە ئويلادى. ئىسلامىيەت تاتارلار ئاراسىندا شاقتى شايع بولدى. شولاي ئىتىپ 1570 يىللاردا ئىندى سىبىر خالقىنى شاقتى قووەتلەندى. لاكىن خالقنى فىكر بىلەقگىنە تويدۇررغا مۆمكىن توگل ئىكەنى كورندى؛ بىكلەر مىرزالارنىڭ خالقنى تالاوى. قىروى ھاماندا كىمىمەدى؛ شونىڭ ئارقاسىندا ئىلدە ئىجتىماعى سۆلوح بولا ئالمادى.

كۈچۈم حۆكومەتىنىڭ مەسكەوگە مۇناسەبەتى. قازان ئۆتكەچ مەسكەونىڭ شەرقدا ئۇتاچاق ئىمپىرىيالىزم سەياسەتىنە يول ئاچىلغان: شونىڭ ئۈچۈن مەسكەو بىلە ئىكى ئارانىڭ بر مەعلوم دائرەدە تۇتارغا تىيىشلىگى مەعلوم ئىدى. كاما بويلارندا، ئورال تاولارنىڭ ئىتەكلەرندە مەسكەونىڭ ئالپاوتلارى كىلىب ئوتورا، كرەستيانلارندا ئۆزلەرى بىلەن برگە ئالىب كىلە، ئازمى، كوبمى ئىستىحكاملەردا سالا باشلاغانلار ئىدى. ئىوان گروزنى ئستروگنوف دىگەن كىشىلەرگە 1558 يىلدا كاما بويلارنداغى بوش جىرلەرنى ھىبە ئىتكەن؛ 1574 نچى يىللاردا ئىسە شول توق فامىلىيەدەن بولغان ئالپاوتلارغا توبل يىلغاسى بويىنداغى جىرلەردە بىرلگەن؛ شولاي ئىتىپ مەسكەو تاقرىلاب ئورال تاولارنا مىنىب. ئاندان غەربى سىبىرگە كىلىب چىققان: بۇلارنىڭ ئاغاچدان سالغان ئىستىحكاملەرى مەسكەو حاكىمىيەتىنە بر ئىلتىجاگاھ بولغان ئىدى. لاكىن كۈچۈم حەزر ئورتا ئازىيا بىلەن ئىختىلاتدە تورا، ئاندان عەسكەر كىترە؛ غەربى سىبىردە ئىسلام مەدەنىيەتنى جەيەرگە ترشا؛ شولاي

توق قازان مەسئەلەسىندە كوچومنىڭ ئىچى پۇشا؛ قازانغا ئابادا ئوزىنىڭ تەئسىرى جەبەرگە ئۇمىتلار ئىدى؛ شونىڭ قونتىنسىنىڭ تەئسىرىندە نوعاى تاتارلارىنىڭ روسىيەدەن ئايرىلولارندا هەم بيك قانلى سوغشلار بلەن بتكەن قازان يورتنداغى چيرمش قوزغالىشندا كورەبز. كوچوم ئىيوانغا يادكار شىكللى تەربكا توتمى. لاكين ئارانى ئالاى رەسمەن بوزارغادا قورقار ئىدى: حەتتا يادكار زاماندا بيرئلب كيلگەن ياساقىدا 1571 يلدا تولى كيلش كوندردى. چۈنكى ئبو چاقدا كوچومنىڭ ئارتندا ئيكنچى دۇشمانلارى قرغز قازاقلارنىڭ هۇجوملارى بار ئىدى. كوچوم دۇشمانلارن جيڭگەچە مەسكەوگە مۇناسەبەت ئوزگەردى. كوچوم مەسكەوگە ياساق (خيراج) جيبەرمەس بولدى. شونىڭ ئارقاسندا كوچوم پيرم ئوبلاستندا غى باشقرد تاتارلارنى قوتقوزدى، بەعزى واقتدا ئول جيرلەرگە هۇجوم قىلونى بيك جش ياسى باشلادى. ديمەك مەسكەوگە قارشى سوغش ئاچىلدى، لاكين مەسكەو ئاشكارغا قارشى كالانيزاتسىيە سەياسەتى بلەن جەواب بيردى. ئول ئيسە ئستروگنوفلارغا سيبيردە جير بيرو، ئول جيرلەرنى ئيكسپلاتاتسىيە ياسارغا كرەستيەنلەر كوچرگە. ئاندا ئوترغان عەبرى روسلارنى. ئيدارە قىلرغا هەم ياساق جيبارغا، حاكميەتنى ساقلارلق عەسكەر توتارغا ئيرك بيرو ئىدى.

ئستروگنوفلارنىڭ عەسكەرى.

بو زاماندا ئالباوتلارنىڭ زۇلمندان عاجىز بولغان، جير سولارن تاشلاب، قاراق قاچاق بولغان، تۈرلى قيسمەن روس تاتار وە باشقا عەبرى روسلار دالالاردا، ئيدل بويلارندا قايب: تالاو بلەن مەشغول بولب يۈرگەن برگر وە خالق بار: مۇنە شولار، شول توق تالاو فيكرى بلەن يۈرگەن ئستروگنوفلارغا عەسكەر

بولب يارئلار ئىدى. بولار حەتتا ئيدل بويلارنداغى حوكومەت كۆيمەلەرن دە تالاغانغا. حۆكومەت قارشندا ئالار جينايەتچى، ئيستيلاچى حيساب قىلنسالاردا، مەسكەو ئالاردان قوتلو ئۈچن ئول قازاقلارنىڭ كۆچلەرن باشقا جيرگە چەونرو ئۈچن ئستروگنوفلارغا ئالارنى ياللارغا رۇحسەت بيرگەن. مۇنە شوندى قازاق ئيستيلاچى عۇنسرنىڭ باشلقلارندان برسى يارماك ئيماقيىف ديگەن كشى عەسكەرى بلەن ئستروگنوفلارغا ياللانغان ئىدى.

قوشنى عەسكەر بلەن كوچوم ئاراسندا سوغش.

سوغش باشلاندى. يارماك ئوزىنىڭ بيك ئاز سانلى مىلتق، توپ بلەن قوراللانغان عەسكەرى بلەن كۆيمەلەرگە ئوترب سوغشا. سوغشدا تاتارلارنىڭ كوب شەهەرلەرن ئالدى. نيهايەت 1581 نچى يلدا كوچومنىڭ پايتەختى سيبير (بۇرنغى ئيسكەر) شەهەرى يانداغى سوغشدا كوچوم جيڭلدى. مونددا ياوروپانىڭ شەرق ئيللەرن قول ئيتەرگە سەبەبچى بولغان مىلتق هەم توپ - بۇرونغى قوراللار بلەن قوراللانغان قازاقلار ئوق، سۆڭگى، قلج بلەن قوراللانغان خالقنى جيڭدى. شولاى ئيتب عەرىبى سيبير روسىيەگە قوشلدى. كوچوم قاچدى. ئالايدا كوچوم هەم ئانىڭ ئوعۇللارى قلچلاران قىلارنى تقماديلار. هامان قازاقلارنى راحەتسزلەولەرندە دەوام ئيتديلار. حەتتا 1584 يلدا كوچوم عەسكەرى قازاقلارغا هۇجوم ئيتب قرب تۈردى؛ يارماك ئوزى سوغا باتب ئۆلدى: قالغان قازاقلار سيبيرنى تاشلاب روسىيەنىڭ ئيسكى چيكلەرنە چيكندلەر: كوچومنىڭ ئوعلى كيرى سيبير قالعەسن ئيشغال ئيتدى. لاكين ميرزا خانزادەلەرنىڭ ئوز ئارا نيزاعلارى بتمەدى: قاعى ئوز ئارا قانلى سوغشلار باشلاندى. مەسكەودە ئيندى

قازاقلار وە ئستروگنوفلارنڭ كۈچلەرننەكنە قاراب تورمادى:
مەركەزدەن عەسكەر جيبەرتب، ياڭادان ئاقرنلاب سيبيرنى
روسيیەگە قوشدى. (1)

١٧ ـ تاتارلاردا سەودە كاپيتاليزمى دەورى.

1. فيئاداليزمنڭ دەوامى وە ئانڭ جيمرلە باشلاوى.

16 نچى عەسرنڭ بارئندا ئيدل بويى
فيئاداليزمنڭ دەوامى تاتارلارنڭ مەسكەو دەولەتى قولئنا
كرولەرى ئالاردا ئيجتيماعى جەمەتدەن بزور ئوزگەرش ياسامادى.
تاتارنڭ فيئادال سينفىنڭ روسيیەگە سادىق بولب قالعانلارى
مەسكەو حۆكومەتى تارافندان شول ئوق عەسكەرى وە جيىر
بيلەوچى ئالپاوت سينفى بولب قالدئلار.
مەسەلەن، ئالدا كورگەنچە حەتتا مۆللا، فيئادال عەبدرزاقنڭ
17 نچى عەسرنڭ باشنداداعى ئەللە نى قەدەر جير ـ سولارى
وە ئانداعى جزمەتكەر چورالارى بار. حۆكومەت تاتارفيئاداللارى
ئوزلەرندەگى مەسكەو پاتشالئمئنڭ سلوژيلى سالاوييەسى بلەن
عەسكەربلگن بر تۆسلى ياساب. تاتار فيرقەلەرى ياساوى؛ ئالارنڭ
باشئندا تاتار بيك وە ميرزالارى قويب، عادى عەسكەربلەرنى دە
«سلوژيلى (يۆمئشلى) تاتاربن» ديب ئاتاب ئالاردان ياساق وە سالم
ئالمى تورعان بولدى. بو عەسكەرى فيرقەلەر بلەن حۆكومەت
ساحرا حالقلارى، قرم باشقرد هەم قالمقلارعا قارشى سوعشلاردا
هەم بالتيق دىڭگزى ئۆچن سوعشقاندا ليوونيیە نيمسلەرى هەم

1) بو X قاسلنى ئوقتعاندا ئاميريكەگە برنچى ئيسپەنيوللار
كيلو، هيندستاندا برنچى مەرتەبە ئينگليزلارنڭ نيچك ئيتب ئيستيلا ئيتو-
ەرى سۆيلانسە شەكردلەرگە پارالەل ئۆچن ياحشى بولر.

پالياكلەرگە قارشى سوعشقاندا قوللانب كيلدى. بيگرەكدە مۆندى
ئشلەردە قاسيم حانلارى وە ئاق سۆيەكلەرى وە يۆمئشلى تاتارلارى
(سلوژيلى تاتاربن هەم يۆمئشلى تاتار ئيكەنسن بو سوز: بۆلار
عەسكەرى كيشلەر) مەسكەوگە بزور حزمەتلەر كورسەتدئلەر.
شونڭ ئۆچن قاسيم فيئاداللارى جير ـ سو هەم چورالارن 18
نچى عەسرگە قەدەر بردە كيمەتميچى ساقلاب كيلدئلەر. بيگرەكدە
ئيفرات بزور وەحشەت وە چاپقنلقنى، 1558 يلدا روسيیەنڭ
ليوونيیە نيمسلەرئنە قارشى بولعان سەفەرندە قلدئلار. شول
زامانڭ نيمس روز نامەچئلەرى بو حاقداعى واعيعەلەرنى
يازعاندا سويلەر وە بو ئيللى ماڭ لاڭ تاتار عەسكەرلەرئنڭ
باشندا توروچى سابيق قازان حانى شاهعەلينى عايەت بزور
وەحشەتلەر ياساعان بلدئرەلەر. مۆنە شوشى حزمەتلەرى ئۆچن
تاتار فيئاداللارى وە عادى يۆمئشلى تاتارلار روس سلوژيلىلارى
بلەن بر تۆسلى ئوك ئەوەلگى ئاتا بالالارندان قالعان جيرلەرنى
وە ئانداعى مۆسلمان دينندە بولعان كرەستيیەنلەردەن بيلەرگە
هەم سوعشلاردا ئالعان ئەسيرلەرنى بو جيرلەردە ئشلەترگە
حۆقوق ئالدئلار.: حەتتا بۆلارنڭ حزمەتلەرى بەرابەرئنە مەسكەو
حۆكومەتى بۆلارعا روس كرەپاستنويلارى بلەن برگە ياڭا
«پامبستييە» (جير، سولار)لاردە بيرە تورعان بولدى. شولاى
ئوق تاتارنڭ ئيك بوعارئندا تورعان فيئاداللارى بيكلەر وەحانزادەلەر-
(Князья и [illegible]) سەرايدادا بزور تورنلار تۆتب چارلار
ياننا كرەلەر: بيگرەكدە مەسكەو پاتشالارى ئيران قرم، تۆركيیە
وە تورتا ئازيیاداعى مۆسلمان جيرلەرندەن ئيلچئلەر كيلگەندە
ئالارنى تورگە ئوترتا، ئالارعا ئيتكەن حۆرمەتى بلەن بو جير
مۆسلمان مەملەكەتلەرئنە ياحشى ئاتلى بولب كورنرگە ترئشا-
در ئيدى.